

Tartalomjegyzék

VITA

Matheika Zoltán: Valóban összeegyeztethető? (válasz Gervai Pálnak) 3

ELHANGZOTT

Nagy Zsuzsa: Bretton Woods 1944–1994 35

MŰHELY

Gervai Pál: Megjegyzések Francis Fukuyama: *A törtételelem vége és az utolsó ember* című könyvéhez 43

Samuel Bowles - Robert Boyer: Egy bérvezérelt foglalkoztatási rezsim: jövedelemelosztás, munkafegyelem és aggregát kereslet a jóléti kapitalizmusban II. rész
(ford.: Szalai Zoltán) 62

KRÓNKA 75

Matheika Zoltán:

Valóban összeegyeztethető?
(válasz Gervai Pálnak)

A téli Fordulat megjelenése után nagy érdeklődéssel fogtam neki Gervai Pali írásának.¹ Az érdeklődés azonban egyre növekvő mértékben csapott át idegességbe, s végül arra jutottam, hogy "erre írni kell". E gondolatot csak nagyon nyögvenyelősen követte a tett, amint az ábra mutatja, viszont így legalább nem pusztán a már említett adrenalinszint-emelkedés ihlette az alábbi sorokat.

*

A szóban forgó írás a szocializmus és a kapitalizmus összeegyeztethetőségével foglalkozik. Ez az összeegyeztetés mindamelllett a szocializmus megvalósulását jelenti a kapitalizmus megszüntetve-megőrzése mellett, vagy másképp fogalmazva: *a szerves átmenetet* a kapitalizmusból a szocializmusba. Konkrétabban arról van szó a cikkben, hogy a szocializmus (vagy a kommunizmus) fogalmához köthető célkitűzések nem a modern kapitalizmus működési mechanizmusainak, intézményeinek, mai megjelenési formáinak felszámolásával, hanem ezek mellett, ezek révén, ezek keretein belül fognak megvalósulni – mert ezek ma már olyan formák; amelyek alkalmasak a szocialista célok megvalósulási formájává válni; így tulajdonképpen már nem is kapitalista természetűek.

Az emlegetett célok a marxista szocializmus- és kommunizmus-eszme céljai: "a szellemi és fizikai munka, a város és a falu közötti különbség megszüntetése, az osztálytársadalom felszámolása, a társadalmi tulajdon megteremtése, a termelőerők ugrásszerű fejlődése stb."² Gervai szerint ezek megvalósulása kerül lassan napirendre a mai nyugati társadalomban; annak intézményei mellett, annak keretein belül. E célok megvalósulási esélyeit kell tehát megvizsgálnunk.

A fenti "kívánságlista" talán utópikusnak, túl elméletieskedőnek tetszhet mostanság, és így annak vizsgálata inkább elriasztóan, semmint felcsigázóan hathat sokak számára. No de Gervai Pál alaptézisének kritikai vizsgálata nemcsak az osztályok

¹ Gervai Pál: 'Összeegyeztethető-e a kapitalizmus a szocializmussal?', *Fordulat*, 1993 tél, 11-21. o.

² u. o. 16. o.

megszüntetése feletti csámcsogásból állhat, hanem annak vizsgálatából is, hogy végül is mi zajlik a világ élvonalában, mi felé tartunk. És ez már érdekesebben hangzik.

Csakhogy sajnos erről most nem sok szó fog esni, vagy csak nagyon közvetetten. Talán majd máskor. Hosszan fogok csámcsogni viszont olyan fogalmakon, mint például a szellemi és fizikai munka kettősségének megszüntetése, az osztályok felszámolása ...

Erre azért van szükség, mert e fogalmak tartalmának ismeretében – még ha elég ködös képünk lesz csak arról, hogy a bennük foglalt célok milyen formában valósulhatnak meg egyáltalán, – lesz elképzelésünk arra vonatkozóan, hogy milyen formában tuti, hogy sosem valósulnak meg.

Az eddigiekből valószínűleg már sejthető, hogy mit gondolok a szerves átmenetről. Úgy tűnik, hogy a cikk minden lényeges állítását illetően ellenkezőképpen vélekedem, mint Gervai Pál, és ezt a vélekedésemet próbálom kifejezni és megindokolni a következőkben. Szerintem, ha a fentebb emlegetett célok megvalósíthatók valamilyen úton, akkor nem ez az az út. Hogy mégis mi lehet ennek az útja, ahhoz a most következő eszme-futtatásoknál sokkal konkrétabb vizsgálódások – meg próbálkozások – vihetnek csak közelebb.

*

A téma tehát a szocializmus és a kapitalizmus összeegyeztetése. Az egész cikk végigvonul az az elképzelés, hogy ez az összeegyeztetés leírható, mint a kapitalizmus és a szocializmus két-két kulcselemének az ötvözése. Ezek a kulcsmozzanatok: a kapitalizmus oldaláról *a piac* és *a demokrácia*, a létező szocializmus oldaláról *a tervezés* és *a párt vezető szerepe*.

Hogy ezek az elemek összeegyeztethetők-e egymással és hogyan, arról majd külön-külön ejtünk szót. Először arra érdemes figyelni, hogy milyen elemek kerültek kiválasztásra, mint amelyek a két társadalomalakulatot reprezentálják, és amelyek bennük a progresszív jelleget hordozzák. Itt van az első meghökkentő támadási felület. Ha a szocializmus és a kapitalizmus összeegyeztetését a fenti négy elem ötvözésével kívánom megoldani; akkor ezzel azt is állítom, hogy ezek alkotják a két rendszer gerincét, azaz a két rendszer egy lehetséges jellemzését nyújtom. Csakhogy a fenti "kulcsmozzanatokat" a két rendszer – a nyugati kapitalizmus és a volt keleti blokk államszocializmusa – *hivatalos ideológiája* nevezte ki lényegi és reprezentatív jegyeknek. A fejlett tőkés országok

hivatalos önképe a demokráciával párosított piacgazdaság, az államszocialista országok hangsúlyozták tervgazdaság voltukat, valamint a "forradalmi párt vezető szerepét". Persze korántsem biztos az, hogy egy társadalom hivatalos önmeghatározása a valódi kulcsmozzanatokat emeli ki. A kapitalizmusról írt kritikai munkák egy része régóta pedzegeti, hogy a piac és a demokrácia olyan mechanizmusok, amelyek a szabadság és egyenlőség *látszatát* adják, miközben feltételezik és egyben elrejtik az ezek mögött megbúvó kényszereket és egyenlőtleniséget (ezekről később részletesebben lesz szó). Azaz nem e két elem adja ténylegesen a rendszer "végső lényegét". Gervai egyetlen bíráló szó nélkül teszi félre ezeket az elemzéseket, és ugyancsak megjegyzés nélkül veszi át az ismert sablonokat. A két szocialista elem esetében pedig még az is megkérdőjelezhető, hogy léteztek-e valahol a deklarációkon kívül, nemhogy ezek lettek volna a ténylegesen meghatározó tényezők. Tehát úgy indulunk neki a két berendezkedés összeegyeztetésének, hogy a két rendszer homlokzatát szemléljük maguk a rendszerek helyett.

De persze a piac, vagy a parlamentáris berendezkedés nem csak homlokzat, különösen, ha figyelembe vesszük azt a módot is, ahogyan beágyazódnak az egészbe, amelytől a funkciójukat kapják, amely meghatározza, hogy micsodák egyáltalán ebben a rendszerben, és amely megszabja belső működésüket is. Erről a cikkben sehol egyetlen utalást sem találhatunk. Gervai egyszerűen nem vizsgálja, hogy az általa kiemelt jellemzők milyen helyet foglalnak el az adott rendszerben. De ha egy társadalmi jelenséget, mechanizmust stb. beágyazottságai nélkül, összefüggéseiből kiragadva szemlélek, akkor egy üres és holt formát kapok, amelyet látszólag teljesen szabadon töltök meg szocialista tartalommal, kapitalista tartalommal, bármivel, amivel csak akarom. De csak látszólag, mert ezt csak papíron, a pusztá fogalmak szintjén tehetem, s nem a valóságban. Úgy látom, hogy Gervai Pali újra és újra ezt az eljárást alkalmazza a cikk során, fatális eredménnyel.

*

És most következzenek egy vázlat, amely a szerves átmenet logikáját és a fenti négy elem abban elfoglalt helyét próbálja rekonstruálni, ahogyan azt a cikkből kivettem:

- A *technikai fejlődés* elvezet a szellemi és a fizikai munka közti különbség megszűnéséig, s így a munkásosztály, végső soron a tőkés osztálystruktúra felszámolását eredményezi.

- A megszűnő munkásosztály tagjait a *piac* szívja fel, mint önállóvá vált piaci szereplőket.

- A *tervezésnek* egy piackonform formája (a folyamatos lobbizás) ad tudatos irányt a fejlődésnek.

- A *demokráciának* és a *párt vezető szerepének* az összeegyeztetése teremti meg a szabadság és a stabilitás korábban ismeretlen harmonikus együttesét.

- A *szocialista köztulajdon* szintén létrehozható piackonform módon és a vállalkozói szabadság csorbítása nélkül.

*

Ha a szerves átmenet lehetőségei ügyében dűlőre akarunk jutni, két kérdést kell mindenekelőtt megválaszolni:

a) milyen mértékben alakulnak ki még a régi rend keretei között az új rend jövő intézményei, gazdasági mechanizmusai, mennyire kerül az új rendszer uralkodó osztálya még a régi rendszerben legalább gazdaságilag domináns pozícióba (vagy osztozik legalábbis a pozíción a régi osztállyal), milyen mértékben jönnek létre az új korszak kulturális jegyei a régi viszonyok között;

b) mennyire várható, hogy a régi uralkodó osztály – akár kompromisszumok árán – hajlandó lesz fokozatosan feladni a régi rendszert és az abban élvezett privilegizált helyzetét (pl. azért, mert esélyt lát az új rendszerben az új uralkodó osztályba való önátmentésre). Ez utóbbira azért van szükség, hogy ne kelljen forradalmat vagy pláne polgárháborút vívni a rendszerváltás érdekében – mert ez elemi kritériuma a szerves átmenetnek. Mégis az első pont az, amelyik a probléma igazán tartalmi részét megfogalmazza; akkor beszélhetünk ugyanis szerves átmenetről a szó teljes értelmében, ha – a vértelenségen túl – nem kell gyors és radikális intézményi, gazdasági és politikai átalakításokat erőltetett módon keresztülvernünk, hanem a szükséges változások minden sokk nélkül spontán, szinte észrevétlenül, a dolgok objektív logikájából fakadóan végbemennek. Ez akkor lehetséges *elvileg*, ha az új berendezkedés alapstruktúrái – melyek egyben az új uralkodó osztály uralmának alapstruktúrái – még a régi rendszer

méhében kifejlődnek, és ilyenkor van arra lehetőség, hogy a jogi-politikai felépítményt is többé-kevésbé megrázkódtatás-mentesen igazítsák az új alapstruktúrához.

Széles értelemben véve az egész Gervai-cikk nem más, mint ennek a kérdéskörnek az egyfajta megválaszolására tett kísérlet. De van ahol közvetlenül és explicit módon tárgyalja a problémát. Egy alkalommal hosszan idéz egy idevágó Buharin-idézetet.

Buharin 1922-es cikkében arról ír, hogy a proletariátus nem képes még a kapitalizmus alatt kiépíteni jövőbeli osztályuralmának kereteit, nem tud ténylegesen felkészülni önmaga és a társadalom kormányzására, mert a) nem alakul ki saját adminisztratív vezető rétege, nem tudja még a kapitalizmusban elfoglalni "a termelés parancsnoki posztját", és b) nem tudja kialakítani saját autonóm kultúráját, hanem szükségszerűen kulturálisan deprivált osztály marad mindvégig. (Ennek legfőképpen az az oka, hogy a proletariátus nem a polgárságtól függetlenül, a polgárság mellett, hanem annak alárendelve fejlődik.) Következésképpen ezeket a hiányokat csak a megelőző rendszer lerombolása után ill. azzal egyidőben tudja elkezdni pótolni. Gervai kommentárja: "Velem szemben az a kritika fő iránya, hogy a kapitalistának nevezett fejlett ipari országokban igenis, hogy kialakulnak a magasabb társadalmi szervezettség, tehát a szocializmus feltételei és egyúttal az olyan műszaki-gazdasági értelmiség tömegei, akik helyzetüknél fogva a munkásság érdekeit is képviselik, mert a fizikai munkát megszüntető technikai haladás feltételeit hordozzák."³ E megjegyzések két irányba invitálnak: egyfelől meg kell vizsgálni, hogy az értelmiség – de legalábbis a műszaki-gazdasági értelmiség – valóban tekinthető-e már a proletariátus "saját adminisztratív vezető rétegének", másfelől a technikai haladás szerepéről kell elgondolkoznunk.

A korábbi vázlat sorrendjének megfelelően a technikai fejlődéssel kezdem, mert itt jön elő az, ami Gervai számára és számomra is sorsdöntő pont – noha úgy tűnik, eléggé más megfontolásból. Ezután sorra veszem a vázlat további pontjaiban foglaltakat, majd visszatérek az értelmiség és a proletariátus viszonyának a kérdéséhez.

*

"A munkáskérdés a jelenkorban elsősorban és alapvetően nem szociális, hanem technikai probléma." Mégpedig azért, mert a számítástechnikai-mikroelektronikai

³ u. o. 15. o.

forradalom önmagától "a hagyományos tőke-munka viszony megszüntetéséhez vezet, mert (...) megteremti a fizikai munka kiváltására történő áttérés általános technikai feltételeit... *S így* (...) magának a munkásosztálynak a megszüntetéséhez vezet."⁴ (én kiemelésem – M. Z.)

Itt kívánczik a kérdés: biztos-e, hogy eltűnik az össztermelés minden szintjéről a fizikai munka? De persze ezt nem tudom eldönteni, azonkívül nem is ez a legfontosabb. Hogyan következik a fizikai munka megszűnéséből a társadalomelméleti értelemben vett munkásosztály megszűnése? Ez az állítás azt a nagyon leegyszerűsítő és réges-régóta bírált (bár nem feltétlenül a helyes módon bíralt) felfogást sugallja, hogy a proletariátus a szó szoros értelmében vett fizikai munkássággal azonos. Ha itt nem erről van szó, akkor talán arról, hogy a fizikai munka eltűnésével megszűnik a tőke-bérmunka viszony gazdasági alapja? Itt már van kire hivatkozni, hiszen Marx beszélt milliószor a fizikai-szellemi munka kettősségének felszámolásáról, mint a kommunizmus egyik lényegi vonásáról. Ámde miért beszélt?

A hangsúly szerintem nem a munka fizikai vagy nem fizikai voltán van, hanem a munka céltételező, eszközöket kiválasztó, a cél eléréséhez a lépéseket megtervező, a megvalósítást tudatosan nyomkövető, menet közben korrigáló oldalán és a pusztán kivitelező oldalán. Marxnál kiindulópont, hogy az első oldal megléte adja az emberi tevékenység sajátosan emberi jellegét. Az, amit ő a szellemi és fizikai munka szétválásának nevezett, az tulajdonképpen e két oldal szétválása. Ez a szétválás – szélsőséges megfogalmazásban – azt jelenti, hogy egyeseknek jut a munkának a munkát emberivé tevő oldala, mások pedig olyan végrehajtóvá válnak, akik nem tudják, hogy voltaképpen mit is csinálnak és miért, hisz nem ők tűzték ki a célokat, nem ők választották meg az eszközöket stb. Tiszta esetben ez azt jelentené, hogy ezeket az embereket megfosztották munkájuk emberi mivoltától, hogy tevékenységük az idomított háziállat munkavégzésévé degradálódik. Amint arra Gramsci is rámutat, ilyen tiszta eset nem létezik – a legprimitívebb emberi munka is szükségképpen tartalmazza a tudatosság minimumát. De erre nincs is szükség: ha a termelési folyamatnak csak egy lényeges pontján stabilan előáll az a helyzet, hogy egyeseknek nagyobb a rálátásuk az elvégzendő munka természetére, hogy ott mit hogyan kell csinálni, és miért pont úgy kell, akkor azon a ponton ők váltak a többiek agyává, ők azok, akik az utasításokat osztják, és a többiek kénytelenek azzal végrehajtani az utasításokat, hogy "csak tudják, miért így kell

⁴ u. o. 17. o.

ezt csinálni" – egy ilyen tudásmonopólium elég lehet az osztályosodás beindulásához, az irányítók mint uralmi helyzetben lévők és a végrehajtók mint alávetettek kettősségének kialakulásához. Ez a társadalmi összűratermelésben megjelenő hierarchia az alapja a szilárd *társadalmi* hierarchiának. A termelésben uralmi pozíciót birtokolni – ez egyet jelent azzal, hogy a többi termelővel *szemben* uralmi pozíciót birtokolni. Az uralmi helyzet szolgáltatta az alapot a tulajdoni rendszer megszilárdulásához és a többletermék elsajátításához. És ehhez tényleg elég lehetett egyetlen fontos többlettudás. (Pl. az öntözéses birodalmak bonyolult osztálytagolódásának a kialakulásához annak a papi kasztnak az elkülönülése jelentette a *kiindulópontot*, amely – csillagászati tudása révén – meg tudta határozni, mikorra várható a folyó áradása, mikor kell elkezdni a különféle mezőgazdasági munkálatokat.⁵)

A kapitalizmusban mármint a fentiek durván a következő formában jelennek meg. Az irányító-végrehajtó viszony nemcsak az osztályok, "foglalkozási ágak" szintjén (papok-parasztok), hanem a konkrét termelő-szolgáltató stb. egységek szintjén létezik, mint hierarchikus munkaszervezet. Azaz a tipikus gazdasági egység az olyan tőkés vállalkozás, ahol vannak beosztottak, főnökök és főfőnökök egy magasabb vagy laposabb piramisba rendezve. Minél magasabban állok a hierarchiában, annál nagyobb részt kapok a "szellemi oldalból", minél alacsonyabban állok, annál inkább végrehajtó vagyok. (Most hagyjuk azokat a szervezettudományi kavaráásokat, hogy a formális és tényleges hierarchia egy ilyen szervezetben nem mindig esik egybe.) A munkafolyamatot úgy bontják munkakörökre, hogy az alsóbb szinteken levőknek fogalmuk sincs a folyamat egészéről, ezért irányításra szorulnak. Így léphet be a tőkés illetve a tőkés által megbízott menedzsment (ezek viszonyába most ne menjünk bele), amely elvégzi felülről "a termelési tényezők kombinálását", s mivel e kombináló funkcióra szemmel láthatóan szükség van, ez végső soron legitimálja a tulajdoni hierarchiát a társadalomban, továbbá a szervezeti hierarchia ad módot a munkások ellenőrzésére, a tulajdonosi jogok biztosítására (pl. hogy a bérebe vett munkaerő ne "pazarolja önmagát", hisz a munkatempót sem a munkás diktálja). Fontos, hogy tehát a termelési folyamat technológiailag úgy van felbontva, hogy a felülről – tehát bürokratikusán – kombináló vállalkozóra szükség legyen, tehát jelen körülmények között a tőkés *nem* parazita. Ha tehát meg akarjuk oldani a "munkáskérdést", azaz fel akarjuk számolni a tőkés-

⁵ Erről bővebben lásd: Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor: *Beszéd és személyiség*, II. kötet (Személyiség és történelem) (Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1988) 118-123. o.

bérmunkás kettősséget, akkor először is funkciótlaná kell tenni a tőkést, úgy kell átalakítani a munkaszervezetet, hogy mikro- és makroszinten egyaránt szükségtelenné váljon a termelés "bürokratikus koordinációja".⁶ Nem tudom, hogy Gervait ebben az értelemben foglalkoztatja-e a fizikai munka megszűnése – a cikkben nem találtam ilyen irányú utalást – de másképp nem tudom elképzelni a munkáskérdés megoldását. A hierarchia leépítésének technológiai vonzatai is vannak, és itt lép be a számítástechnikai forradalom kérdése.

Még ha fel is tesszük tehát, hogy a bekövetkező robotizálás stb. során teljesen eltűnnek a franciakulccsal, szövőgéppel stb. közvetlenül ügködő ún. fizikai munkások (ami azért nem is olyan biztos) jelenti-e ez a végrehajtóvá degradált munka végét is? Ez meg már kimondottan kétséges. Épp a legutóbbi TEK-hét egyik előadásában hallhattuk⁷, hogy a folyamatban levő informatikai forradalom szemlátomást a szellemi segédmunkások új és rettentő hadát fogja rászabadítani a világra (pl. akik az adatokat pötyögik be tonnaszám a gépekbe). Ezek nem *fizikai* munkások a szó szoros értelmében, de marxi értelemben ("elszellemeltetett munka") nagyon is. A proletariátus nem vész el, csak átalakul.

De menjünk tovább! Tegyük félre az ezzel kapcsolatos aggályokat is, és induljunk ki abból, hogy a számítástechnikai forradalom önmagában is elvezet az elkülönült fizikai és szellemi végrehajtó munkák kiküszöböléséhez, az elkülönült művezetői, technikus, mérnöki rétegek szükségtelenné válásához, a nagy kombinátorok szükségtelenné válásához, ezáltal végső soron a tőkebérmunka kettősség funkciótlaná válásához. Miből gondolja Gervai Pál, hogy a tőkések ezt hagyják?

Valóban igaz ugyanis, hogy a gazdasági fejlődés már egy ideje napirendre tűzte a munkaszervezet reformját (noha persze messze nem olyan szinten, hogy cakkumpakk a munkásosztály megszűnéséről beszélhessünk), és ezzel összefüggésben könyvtárakra rúgó irodalma támadt a lehetőségeknek, elgondolásoknak, kísérleteknek, és a gyakorlatban is elkezdődött ezek alkalmazása. De két dolgot meg kell jegyezni. Először, az sem titok, hogy ezek az újítások úgy vannak kitalálva, hogy – miközben a dolgozó több képességét mozgatják meg, és valóban megjelenik a munka szellemi oldala – az illető önmaga feletti kontrollja nem nő. Másodszor, Japánban, ahonnan mostanság a

⁶ Ezért ostobaság, ha pusztán államosítással, a tőkés jogi eszközökkel való menesztésével próbálják megoldani a kérdést. Ilyenkor a tényezők bürokratikus kombinálása, azaz a tőkefunkció sértetlen, így az eredmény csak egy kifacsart, tőkés nélküli kapitalizmus lehet (sztálinizmus).

⁷ Z. Karvalics László előadásáról van szó.

szervezeti újítások zöme érkezik, az ötleteket nagyon gyorsan kipróbálják és bevezetik. *Európában*, ahol sokkal erősebb az egyének elkülönült egyén-tudata, és gyengébb a szervezet iránti ösztönös lojalitás, a gyakorlat azt mutatja, hogy ezek az új módszerek elég lassan terjednek, az elméletileg feltárt lehetőségek után kullogva, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan jelentős energiákat szabadíthatnának fel, és növelnék a hatékonyságot.⁸ Nehezemre esik elhessegetni a gyanút, hogy itt, Európában még az ilyen körülmények között kontrollált szervezeti változtatások is azt a félelmet táplálják, hogy a dolgozók veszélyesen önállóvá válnának ezzel, még fejére nőnének a menedzsmentnek.

Előbb-utóbb utána kell persze járni, de biztos vagyok benne, hogy a számítástechnikai forradalom sem csak úgy saját kedve szerint zajlik. Ha igaz, hogy ez a folyamat szervesen a tőkeviszony elfunkciótlanosodásához vezethet, akkor elkezdik a fejlődési folyamatot terelni, egyes veszélytelen oldalakat hagynak továbbfejlődni, más téren pedig fékezik a haladást, ha pedig ez a dolog kölcsönhatásos természete miatt nehézségekbe ütközik; akkor meg fogják próbálni blokkolni az egészet. És ez akár sikerülhet is nekik. Legalább egy időre. A technikai fejlődést ugyanis nem lehet úgy tekinteni, mint valamiféle öntörvényű folyamatot. A technikai fejlődést alapvetően az emberi szükségletek alakulása orientálja, de az uralkodó szükséglet itt mindenképpen az uralkodó osztály szükséglete. Ezt pedig ma különösen könnyű érvényesíteni, hiszen a fejlesztés minden eszköze a magántőke domináns csoportjai és az "össztőkés" államok fennhatósága alatt van. Tehát ha az egyéb kételyektől eltekintünk, akkor sem feledkezhetünk meg arról a szerintem abszolúte valós aggályról, hogy a tőkésosztály saját érdekeinek megfelelően fogja manipulálni az informatikai forradalom menetét, (mint ahogyan egyébként minden bizonytal kezdettől fogva ezt teszi), és nem hagyja; hogy a folyamatok saját ellehetetlenüléséhez vezessenek.

Na de... Függesszük fel ezt a hiedelmünket is. Induljunk ki abból, hogy a számítástechnikai forradalom a fizikai munka megszűnéséhez vezet. Tételezzük fel, hogy ezen túlmenően általában feleslegessé teszi az irányított-irányító kettősséget; és megsemmisíti ezáltal a kapitalizmus mikroökonómiai alapzatát. *Tegyük fel, hogy a tőke vaknak és süketnek bizonyul a dolog természetét illetően, vagy a tőkésök közti konkurenciából fakadó kényszerek lehetetlenné teszik a közbelépést, és a dolog valóban végbemegy.*

⁸ Ez az információ egy bochumi konferenciáról származik, amelyen nem én voltam ott, hanem Bellon Erika.

Ha ez a – szerintem eléggé – valószínűtlen sorozat ebben a formában végigfut, az valóban sorsdöntő jelentőséggel bír. Ha ezek a feltételezések igaznak bizonyulnak, tényleg megdőlné Buharin és mások állítása, mely szerint nem tudnak "a kapitalista rendszer héja alatt", még a tőkés tulajdon közepette kifejlődni az új termelési-társadalmi viszonyok. A világléptékű termelés jelenlegi integráltsága mellett a termelési hierarchia leépülése, az öngazgatás kiépülése majdnem azt jelentené, hogy gyakorlatilag a proletariátus igazgatja a gazdaságot, a tőkés pedig a kombinátor posztjáról kiszorulva, immár végleg és teljesen szelvényvagdósokká lesznek. S hol tartunk ekkor?

Ekkor a proletariátus pontosan ott áll, ahol annak idején a polgárság állt a *forradalom előtt*. Akkor is: a gazdaság az utolsó pár dominót leszámítva (pl. jobbágyság) az új rendszerben működött, a régi uralkodó osztály immár teljesen funkciótlanul, parazitán lézengett. Mégis, mivel megvoltak a régi intézmények, a régi elit jogilag szentesített hatalma és privilégiumai, amelyekhez az ragaszkodott, a régi elitet erőszakosan meg kellett dönteni. Ugyanúgy attól, hogy a tőkés uralom elvesztette valódi gazdasági bázisát, az uralom még megvan, amit a magántulajdon szentsége, a jogrendszer stb. őriz. E feltételezett helyzetben *lehet*, hogy a tőkés valamilyen önkéntes kompromisszumba belemerve fokozatosan lemondanak minderről. De ha nem, akkor az uralmat meg kell dönteni. Ez a megdöntés - a fentieket feltételezve - lehet, hogy teljesen vértelen lesz. De talán még akkor sem beszélhetünk igazi szerves átmenetről, mert nem a régi intézmények, jogrendszer, politikai felépítmény "átmentése", hanem ezek állandó konfliktusok közepette kiharcolt módszeres leépítése, a piac, a régi parlamentarizmus stb. felszámolása, az új döntéshozói mechanizmus kiépítése kezdődik meg a régi rend megdöntése után.

Egyszóval: amellet kardoskodom, hogy a számítástechnikai forradalomra nem alapozhatunk, mint olyasmire, ami magától megoldja a kívánt irányú társadalmi változás problémáját. A két legfőbb érv az, hogy 1.) a technikai fejlődés önmagában nem *kényszeríti ki* azokat a társadalmi változásokat, amelyeknek megteremti ugyan az elvont lehetőségét; 2.) az; hogy ezek az elront lehetőségek megvalósulnak-e vagy sem, az a technikai fejlődés irányát meghatározó szükségleteknek-érdekeknek és az érdekek szervezett érvényesítése képességének a függvénye. Ez különösen igaz a szóban forgó esetben, amikor is a változás – az átállás a társadalmi szintű újratermelés nem-hierarchikus megszervezésére – csak akarattal és tudatosan mehet végbe. Ilyenkor

különösen nem elég a változáshoz a technikai fejlődés, hisz épp arról van szó, hogy ez a változás nem egy szűken vett gazdasági változás által kiváltott spontán folyamat.

Most hozzákezdhetünk a négy kulcselem szemrevételezéséhez. Azt próbálom megvizsgálni, hogy a velük kapcsolatos Gervai-féle elképzelések hogyan illeszthetők az osztályok megszüntetésének fentiekben vázolt programjához.

1.) Azzal kell kezdenem: nem sikerült rájönnöm, miért olyan *fontos* Gervai szerint a *piaci* mechanizmus átmentése, illetve beillesztése a szocializmus rendszerébe. A cikkből megtudjuk, hogy a piac felszívja azokat, akik munkásként feleslegessé váltak, azaz a továbbiakban önálló piaci szereplőként léphetnek fel. De hát ezt a problémát másképp is meg lehet oldani, ehhez még nem kellene erőlködni a piaccal. Vagy arról lenne szó, hogy piac és független piaci szereplők nélkül nincs szabadság, nincs egyéniség és kezdeményezőkézség, csak tespedés és bürokrácia? Na hiszen. Ha nem is világos, miért elengedhetetlenül szükséges a piac, azt még megvizsgálhatjuk, hogy *lehetséges-e*.

1.) A piacot úgy szokták emlegetni, mint egyenrangú felek közti interakciók rendszerét, hiszen minden egyes piaci szereplő autonóm módon, saját mérlegelés alapján dönt valamely vétel vagy eladás mellett. A liberális logika szerint ez a gazdasági értelemben vett szabadság. Ezért reklámozzák a kapitalizmust piaccgazdaságként. Csakhogy először is ez a szabadság épp akkor csorbul, mikor a piac kiterjeszti hatókörét a javak egyre nagyobb részére. Ekkor egyre kevésbé dönthetek szabadon vételről és eladásról, mert nem áll módomban a piacról visszavonulni pl. az autarchiába – csak ahhoz juthatok hozzá, amit megvásárolok. Ez első pillantásra ostobaságnak tűnik – fenének van kedve autarchiával bíbelődni, mikor itt van a kiváló piac – holott ez bizonyos korokban igenis létező alternatíva volt, és menedéket jelentett akkor, amikor pl. nagyon kedvezőtlenek voltak bizonyos termékek vételi vagy eladási árai. Szóval a szabadság már itt csorbul. De az igazi bökkenő csak most jön. Ahhoz, hogy vegyek, el kell adnom, ez világos. Ha viszont nem vagyok közvetlenül vagy közvetve termelőeszköz-tulajdonos, akkor nem áll rendelkezésemre eladnivaló terméktömeg. Ilyenkor az óráim, az ékszerek, a kabátom és a nadrágom stb. után mégiscsak el kell adnom nemcsak a testemet, de az eszemet is, azaz "bérből és fizetésből élővé" kell válnom. Ez kényszer, nem szabadság, és ezt a kényszert a piac produkálta.

Az is látszat tehát, hogy a munkaadó és a munkavállaló szerződése mindkét fél részéről teljesen autonóm lépés. A szerződés megkötése után, a termelési folyamatban viszont egészen nyilvánvalóvá lesz az alávetettség, de persze ezt a piactól független tényként is kezelhetjük, holott már a fentiek alapján sem az.

2.) De hiszen teljesen indokolatlanul hánytorgatom fel ezeket a dolgokat, lehetne mondani, elvégre épp arról volt szó, hogy a munkások megszűnnek munkásoknak lenni, és önálló piaci szereplővé lépnek elő! Ezzel szemben egy pragmatikus és egy elméleti megjegyzést lehet tenni.

A pragmatikus érv úgy szól, hogy nehezen lesz autonóm piaci szereplő az, akinek mint feleslegesnek kitétték a szűrét. Honnan jutnak tulajdonhoz? Talán az is beletartozik az "állami szuverenitás"⁹ fogalmába, hogy az állam újraosztja a nemzeti (vagy nemzetközi) termelőeszköz-állományt, és juttat belőle a megszűnő munkásosztály hoppon maradt tagjainak? Hogy a piac magától nem "szívja fel" őket *mint tulajdonosokat*, az biztos. De a dolog még kellemetlenebb, mert ezt az állami újrafelosztást időről időre meg kéne ejteni. A piac ugyanis úgy működik, hogy egyeseket felemel, másokat leránt, és akik elszegényednek, részben vagy egészben elvesztik termelőeszköz-tulajdonukat, és az egész kezdődik előlről.

Az elméleti ellenvetés abban áll, hogy ha nincs bérmunka, ha a piacgazdaság nem totális, azaz ha nem a piacról szerzik be az összes inputot (a munkaerőt is), akkor a piac nem lesz önszabályozó. Ez az állítás a marxi értékelméletből következik. A dolog kifejtése nagyon hosszadalmas lennel¹⁰, a lényeg az, hogy ha a munkaerő nem áru, nincsen olyan mechanizmus, amely arra kényszerítené a termelőket, hogy megközelítőleg azonos hatékonysággal használják fel az inputokat a termelés során, és amely lehetetlenné tenné, hogy gyakorlatilag szabják meg áraikat (azaz nincsen "érték"). Tehát egy ilyen piac olyan állandó és direkt beavatkozást igényelne, hogy az ismét csak a piaci formához való ragaszkodás értelmességét kérdőjelezné meg. A bérmunkásokkal való termeltetés viszont –mint láttuk – igényli a termelés hierarchikus szervezését is. Úgy tűnik tehát, hogy a piacgazdaság és a tőkés termelés hierarchiája összetartozik. Nagyon igaz tehát, amit Gervai Pali is mond, hogy a piaci és bürokratikus koordináció nem zárja ki egymást, sőt. Csakhogy ez utóbbiból sem az következik, hogy a piac összehozható a

⁹ Az állami szuverenitással kapcsolatban lásd a Gervai-cikk tulajdonelméletéről szóló részlet: id. mű 19. o. (d. pont)

¹⁰ Viszont elég velős és érthető formában megtalálható John Weeks *Tőke és kizsákmányolás* c. munkájának második fejezetében (fordította Tasy Zsigmond, a fordítás meglehetően tekes berkekben).

szocializmussal, hanem, hogy már csak ezért sem hozható össze, hisz a hierarchikus-bürokratikus szerveződési mód az, amit meg akarunk szüntetni.

(Az értékelméletet persze nem kell elfogadni. De megint csak zavaró, hogy Gervai nemlétezőnek tekint, és minden kritikai megjegyzés nélkül elmegy valami mellett, ami egy olyan elmélet szerves része, amelyre ő mint saját szocializmusfelfogásának egyik fő forrására tekint.)

3.) Talán a legfontosabb, bár egyben a legbanálisabb tényező: világos, hogy a piac csak olyan termelési rendszernek lehet adekvát forgalmi mechanizmusa, csak olyan rendszer bázisán működhet, amely egymástól elkülönült termelőegységekre alapozódik. Ezek a termelőegységek nem lehetnek szeparáltak abban az értelemben, hogy önellátóak lennének, de abban az értelemben igen, hogy termelésre és az inputok beszerzésére vonatkozó döntéseiket egymástól függetlenül, önállóan hozzák, és a piacon utólag derül ki, hogy ez a döntés jó volt-e (eladható-e a termék).

Mármost ebben szokták megjelölni a "piacgazdaságok" felemás jellegét: a kapitalizmus egyfelől a) csak kiskonyhakerti méretekben túri meg az önellátás fennmaradását, mindenkit a piac részévé tesz, és ezzel mellesleg felbomlasztja az izolált közösségeket, létrehozva a "világérintkezést", a világtársadalmat, a függések egyetemes rendszerét; b) bonyolult kooperációt hoz létre a termelési folyamatban egy-egy termelőegységen belül, illetve a vállalati méret növekedésével üzemek, adott esetben iparágak közti kifinomult kooperációt. Azonban: c) a *közvetlen* kooperáció nem válik ösztársadalmi méretűvé, mert a magántulajdonban levő vállalatok egymástól függetlenül és egymással versenyben termelnek¹¹, ezzel egyrészt pazarlást, párhuzamos kapacitásokat és adminisztrációt, valamint túltermelést "foganatosítanak", másrészt a piaci verseny természetéből fakadóan kénytelenek túlfogyasztásra buzdítani és manipulációs játékokba kezdeni, harmadrészt pedig fennmarad az, amit Marx (ha jól értesültem) a verseny állati formájának nevezett, az egymással való "küzdelem a létért", és ez gátolja a teljesen társadalmi egyén létrejöttét, negyedszer a verseny lehetetlenné teszi a tervezést, vagy nagyon behatárolja a tervezés lehetőségeit, fenntartja a kiszámíthatatlanság és irányíthatatlanság mostani állapotát, a "természeti társadalom" állapotát (mert minden lobbihegyek, Pentagon, kapitalista "osztálypárt" és egyebek

¹¹ Talán elvileg elképzelhető, hogy a közvetlen együttműködést piaci formában valósítsák meg, árakkal, szerződésekkel stb. De hát ez pusztán forma lenne, szimuláció, amelynek *vagy* semmi értelme, *vagy* valamilyen lépcsőfokot jelent a piactól való megszabadulás folyamatában.

ellenére ma is ez az állapot tart nyugaton is – de már megint előreszaladtam), amitől az önmagunk sorsa feletti uralom és az autonómia nevében szabadulni akarunk.

Azt állítom tehát, hogy: 1.) a piac a bérmunkával és a vele járó hierarchikus termelés-szervezéssel – nem pedig ezek leépítésével – adekvát; 2.) az elszigetelt egységekben való termelés nem szabadságot ad, hanem akadályozza annak kibontakozását. A piac nem *lehet* a bérmunka megszűnésének adekvát gazdasági-szervezeti formája.

*

2.) Következzék a *tervezés*! Itt megkezdődik a terminológiai csavarok sorozata. Való igaz, hogy a mai nyugati országokban van tervezés. Tény, hogy a szocializmusban, illetve az abba való átmenet során is szükség lesz tervezésre.

Ám e két tervezés ég és föld, szinte csak az őket jelölti hangsor közös bennük. Ezzel azonban Gervai egyáltalán nem törődött, és csakis ezért juthatott arra az eredményre, amire jutott.

Tervezés és lobbik. "Ezek a gazdasági (gazdasági-politikai) szervezeti formák egyrészt a népgazdaság (sőt nemzetközi gazdaság) *arányait* jelenítik meg, és ennyiben szintén a szocializmus által képviselt tervezés szervezeti formáiként kell felfognunk ezeket. Miért kéne leragadnunk annál az egyébként ténylegesen sikertelen formánál, hogy a tervezés csak bürokratikus tervhivatali működést jelentene – és nem folyamatos lobbyzást?"¹²

Ez utóbbi megjegyzés önmagában is meglepő, mert hisz köztudomású, hogy éppen az államszocializmus bürokratikus tervezési rendszere járt karöltve a legvirulensebb lobbizással. De nem ez a lényeg. Itt van a következő kapitalista körülmények közt kialakult mechanizmus, melyet elképzelés szerint a szocialista tartalom – ez esetben a tervezés – formájává kell tenni.

Különböző viszonyok között a tartalom különböző formát vehet fel, miközben a tartalom lényegében ugyanaz marad. Itt azonban a forma veszti el formáját, szenved tetemes változást annak érdekében, hogy a tartalom formájává lehessen, és ez már kétesebb.

Mert mi a lobbizás, a maga eredeti mivoltában? Egy tőkés csoport nem bízza érdekei érvényesülését a piacra, amelyen pedig amúgy is legalább oligopol pozíciókkal

¹² Gervai: id. mű 18. o.

bír, hanem nyomást gyakorol az államra, az "össztőkésre", hogy az – az ösztőke érdekében folytatott ténykedése során – azért egy kicsit figyeljen az adott csoport partikuláris érdekeire is. Az egyéni tőke érdekének és a tőke mint egész érdekének paradox viszonyából következik, hogy egy állami intézkedés, miközben a tőke, mint egész érdekét szolgálja – pl. magának a tőkés berendezkedésnek a stabilitását – esetleg akár minden egyes tőke különérdekeit sértheti. Nem nehéz belátni, hogy a lobbizás ezért – ha nagyon hatékony – az állam mint *össztőkés* működésének hatékonyságát ronthatja. Ámde most nem ez a fő, hanem csupán az, hogy tehát a lobbizásnál egy bürokratikus erőközpont – egy mondjuk ágazati szinten szerveződött tőkés vállalatcsoport – fordul a fő-fő bürokratikus erőközpontoz. Éppen mélységesen bürokratikus jellege miatt adaptálódhatott a lobbizás oly kiválóan a sztálini típusú államszocializmusba-államkapitalizmusba.

Mindebből a cikkben annyi marad: a lobbizás az ágazatok képviselője, a gazdaság arányainak megjelenítése... Olyan mértékben kitágul a fogalom jelentése, hogy a benne rejlő leglényegibb formameghatározások kilúgozódnak belőle, tudniillik hogy *kicsoda, ki felé közvetíti milyen módon szervezett* ágazatok *milyen* érdekeit és *hagyan*. Ezek után tényleg értelmetlenség lenne a lecsupaszított, általában vett képviselőt kapitalistának nevezni.

Való igaz, a lobbik "a tulajdon társadalmasodásának egy magasabb fejlettségi fokát is kifejezik." Azt mutatják ugyanis – az a bennük kifejeződő **tartalom** – hogy a gazdaság szervezettségének jelenlegi szintje egyre kevésbé adekvát a gazdaság hivatalos szerveződési formájával, a mindig csak utólagosan szabályozó piaci formával, közvetlenebb koordinációt és tervezhetőbb viszonyokat igényelne. A lobbik közt lavírozó állam pedig valóban cselekedhet a népgazdaság optimális arányait többé-kevésbé *megtervező* hivatalként. Csakhogy két dolog van itt. Egyrészt éppen arról van szó, hogy a lobbizás pontosan az a forma, amelyben tőkés körülmények között, tehát az egymástól alapvetően elszigetelt, egymással eredendően piaci viszonyban lévő termelőegységek; valamint a termelési folyamat bürokratikus megszervezésének viszonyai között a társadalmasodás tendenciája *meg tud nyilvánulni*. Az a forma, amelyben e társadalmasodás tendenciája megnyilvánul, és nem maga a tendencia. Másrészt maga a tervezés is – ahogyan az a "tartalmi oldalt kifejtő" marxizmusban megjelenik – jóval többet jelent, mint a gazdasági arányok vagy bármi más általában vett megtervezését; ennél konkrétabb meghatározásokat foglal magába. Mégpedig – egy kis ismétlés sosem

árt – mindenekelőtt a tervezési folyamat nem-bürokratikus voltát, a tervezők-döntéshozók és a megvalósítók azonosságát, ami pedig a folyamatok és lehetséges célok minden érintett által való átlátását és mindenkinek a tudatos részvételét feltételezi. Ilyen körülmények között válhat a társadalom átfogó értelemben vett tervezett társadalommá, ahol a folyamatok fölötti emberi kontroll minden eddigi szintet minőségileg meghalad anélkül, hogy a társadalmi folyamatok megmerevednének. A tervezés ilyen felfogásának a folyamatos lobbizás verziója, ha feje tetejére áll, sem tud megfelelni. Illetve, ha a Gervai-féle végsőig általánosított lobbizás-fogalmat alkalmazzuk, akkor meg tud felelni e tervezésfelfogásnak. Meg az összes többi tervezésfelfogásnak is, úgyhogy semmi értelme.

*

3.) *Demokrácia* persze köll. De nagyon nem mindegy, hogy milyen demokráciaértelmezést veszünk elő. Lehet a demokráciát bizonyos szabadságjogok avagy "szabadságtechnikák" rendszereként, lehet az elit természetes kiválasztódásának mechanizmusaként, lehet a társadalmi érdekek artikulálódásának eszközeként értelmezni. Az egyén védelmezőjeként a társadalommal szemben, vagy a társadalom hatékony működésének segítőjeként. És biztos még sok mindenként. Ez nem jelenti, hogy minden demokráciaértelmezés kialakította volna a maga radikálisan egyedi demokráciamodelljét, de azért a demokrácia lényegére, társadalmi funkciójára vonatkozó nézetektől nem független az, hogy konkrétan mit tekintünk demokratikusnak és mit nem.

A cikkben olvashatjuk, hogy az orosz forradalom idején "összeegyeztethetetlennek tartották a parlamenti demokrácia és a szovjetdemokrácia eszméjét, ill. a parlamenti demokrácia és a párt vezető szerepének az eszméjét"¹³. Arról nemigen esik szó, hogy miért nem tartották összeegyeztethetőnek, és miért nem volt igazuk.

A szovjetdemokráciát¹⁴ arra szánták, hogy a társadalmi újratermelés nem társadalmi hierarchián alapuló módjának a kikísérletezéséhez, az egész hosszas tanulási folyamathoz politikai keretül szolgáljon.

Nem túl nehéz belátni, hogy egy ilyen követelmény teljesítéséhez nem elegendő a választójog, a pártalapítás joga és a többi politikai jog megadása. Olyan rendszer kell,

¹³ u. o. 12. o.

¹⁴ A demokráciáról szóló rész írásakor erősen támaszkodtam Szalai Zoltán 1990-ben írott *Tézisei*-re. (Ez utóbbi szintén megtalálható a TEK-ben.)

amely arra irányul, hogy bevonja a folyamatos politikai cselekvésbe az újratermelési folyamat minden résztvevőjét, legalábbis azt a részét, amelynek érdekében áll az egész program. Olyan rendszert kell létrehozni, amely az ő *folyamatos* részvételükön alapul (azaz megvalósítja az átmenetet a "képviseletiből" a "részvételi demokráciába").

Ebből következően úgy kell kialakítani a politikai képviseleti és döntéshozatali mechanizmust, hogy

1.) az mindenki számára átlátható legyen;

2.) a képviselők, politikai vezetők és a "vezetettek" között ne alakulhasson ki társadalmi természetű hierarchia, és a vezetők semmi esetre se alkothassanak elkülönült "politikai osztályt". Hiszen a végcél az, hogy "egy kicsit mindenki vezetővé váljon annak érdekében, hogy senki se válhasson vezetővé" (ez nem pont így hangzott annak idején, de így is hangozhatott volna).

A fenti célok nagyjából a következő szervezeti elveket vonták maguk után a szovjetdemokrácia rendszerének létrehozásánál:

1.) a közigazgatási egységek termelési elv alapján történő kijelölése;

2.) a visszahívhatóság;

3.) a demokratikus centralizmus.

A termelési elv először is azt jelentette, hogy a politikai választások nem területi, hanem termelőegység szerinti felosztásban történnek. A termelőüzemek – és nem a lakóközrzetek ("választókerületek") – voltak az egész rendszer kiindulópontjai: Az üzem minden dolgozója tagja volt az üzemi szovjetnek, ők választottak szovjet-képviselőt maguk közül, hogy az eggyel magasabb önkormányzati szinten őket képviselje. Emögött az a megfontolás állt, hogy az alapvető, lényegi, politikai artikulálásra váró érdekek már régen nem a lakóhelyhez kapcsolódnak, hanem a "munkahelyhez", ahol az egyén az újratermelésbe bekapcsolódik, és ahhoz a tevékenységhez, amellyel bekapcsolódik.

A klasszikus parlamenti demokrácia kialakulásának idején, amikor még a kisüzemi termelési mód volt az uralkodó, a termelőeszköz tulajdonosa, a közvetlen termelő és a termelt áru birtokosa megegyezett, valamint a lakóhely és a "munkahely" (a saját műhely vagy saját földterület) is egybeesett, a termelési elv és a területi elv sem válik külön. Így a területi elven nyugvó képviseleti rendszer és a "civil társadalom" szerveződési módja nem állt konfliktusban egymással. Attól fogva, hogy a gyárrendszer felbomlasztotta ezt az eredeti egységet, rögzítette és végleg örökletessé tette a közvetlen termelők tulajdonnélküliségét, egyidejűleg elszakította őket mint termelőket (de persze a

tulajdonost is) saját lakóhelyüktől, és betelerelte őket a gyárba; az életüket meghatározó függőségi viszonyok, a jövedelem, a társadalomban elfoglalt hely, következésképpen az alapvető érdekszövetségek és érdekütközések ide kapcsolódnak közvetlenül (közvetve pedig az országos ill. világméretű újratermelés rendszeréhez). Innentől kezdve a lakóhelyhez fűződő érdekek nagyjából abban merülnek ki, hogy melyik utcában csatornáznak először. (Ez is valóságos érdek, de mégsem az utcák és kerületek közti konfliktusok mentén megy végbe az osztályosodás vagy a pártosodás.) Innentől a területi elv a politikában is teljesen inadekvát, és nem az érdekek feltárását és becsatornázását, hanem inkább az elfedését segíti elő.

A termelési elv ezzel szemben azt eredményezi, hogy minden társadalmi csoport törekvése, az osztályérdekek a maguk pöréségében jelennek meg. Ezért nem volt hajlandó a polgárság elfogadni a szovjethatalmat: nem azért, mert az eleve a polgári pártok betiltását vagy bármi hasonlót jelentett volna, hanem mert a szovjetrendszerben nem lehet mellébeszélni, nem lehet "néppárti" vagy másmilyen ideológiába csomagolni azt, amit az illető valóban akar, hanem a pártok közti viszony is olyan egyszerűvé és átláthatóvá válik, mint a mai rendszerekben a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek közti viszony. Ilyen közegben a polgári pártoknak nem lett volna sok esélyük arra, hogy labdába rúgjanak.

A visszahívhatóság bizonyos értelemben a magvát adja az egész rendszernek, mert ebben tételeződik a választó és a képviselő újfajta viszonya. A hierarchia ténye tagadhatatlan, mert a szovjet –mint törvényhozó és egyidejűleg végrehajtó szerv – a választókra nézve kötelező döntéseket hoz, éppúgy, mint a parlament. Tehát egyesek másokat igazgatnak ahelyett, hogy az egyének kollektíven igazgatnák (nem pedig izgatnák) önmagukat, illetve a világukat. Az alávetettségből az öngazgatás felé az első lépés az, amikor még nem tudom ugyan nélkülözni azokat, akik engem igazgatnak, de megtanulom ellenőrizni őket, és ennek a lehetőségét kínálja fel a szovjet-modell az első pillanattól kezdve azzal, hogy bárki, bármikor visszahívható. Az alávetettség ezáltal viszonylagosabbá válik, hiszen a vezető szorosabban függ a vezetettektől, mint bármely parlamentáris rendszerben. (Ez érvényes mind a politikai, mind a gazdasági vezetőre: a szovjetképviselet ellenőrzi a szovjet tagsága, a menedzsmentet ellenőrzi –nem csak és nem elsősorban a tulajdonos, hanem a –dolgozók szervezete, a szovjet.) Emellett a visszahívhatóság érvényesítése következtében a szovjetek személyi összetétele állandóan változott, a mindenkori "népakarat" hullámvázának megfelelően – tehát a szovjetrendszer

sokkal közvetlenebbül és folyamatosabban tükrözte ezt a "népakaratot", mint a parlamentarizmus.

A két előző szervezeti elv a demokratikus centralizmusban összegződik. Lényege, hogy az öngazgatás minden szintjét egyetlen hierarchikus rendszerbe foglalja. A rendszer alapját az üzemi szovjetek képezték, amelyeknek tagja minden ott dolgozó, és amelyekre a tényleges gazdasági kapcsolatok mentén épültek rá a területi szovjetek, és így tovább egészen a legfelsőbb szovjetig. Látható, hogy politika és gazdaság nem válik szét két külön alrendszerre, hiszen a politikai felépítmény alapsejtje az üzemi szovjet, a politikai demokrácia kiindulópontja az üzemi demokrácia. Minden szinten érvényesült az alsóbb szinttől való közvetlen függés a visszahívhatóság révén (miközben persze a felsőbb szint az alsóbbakra nézve kötelező döntéseket hozott). Így közvetítődött a legalsó, üzemi szint, a tényleges tömegek által gyakorolt folyamatos kontroll az egész felépítmény irányába.

A klasszikus liberális demokrácia a többé-kevésbé homogén kisárutermelői társadalom politikai rendszereként született meg. (Tiszta formájában nem Angliában, hanem az amerikai farmertársadalomban.) Magukra, mint az egyenlő, dolgos (kis-) polgárok társadalmára, a liberális demokráciára pedig mint e dolgos polgárok demokráciájára tekintettek. Munka és tulajdon egymás szinonimája volt. Mivel komolyan vették a jövedelmek kiegyenlítésének a tételét, úgy vélték, hogy előbb-utóbb mindenki polgár lehet, a vagyontalanság nem öröklődik. Tehát még az angol megoldás, a választójog vagyonhoz kötése sem az emberi jogok sárbatiprásának, hanem ésszerű megoldásnak tűnt, hiszen aki tulajdon nélküli, az vagy dologtalan, azaz nem felelős polgár, vagy másnak kénytelen dolgozni, és a tulajdonos rábíthatja, hogy az ő szájaíze szerint szavazzon.

A gyárrendszer létrejötte véget vetett eme idilli helyzet látszatának is. A bérmunka uralkodóvá válása és az immár látványos tőkefelhalmozás körülményei közepette senki se gondolhatta komolyan, hogy a jövedelmek kiegyenlítődnének; ezzel szemben világos lett, hogy a munka és a tulajdon szétválása egyre teljesebb, hogy a tulajdon nélküli bérmunkások növekvő tömegének semmi esélye arra, hogy kitörjön ebből a helyzetből. A reakció az volt, hogy megjelent a vagyoni és társadalmi helyzettől függetlenített általános választójog demokratikus követelése.

Mikor röpke száz évvel később elkezdték bevezetni az általános választójogot, a következő helyzet állt elő: van egy masszívan hierarchikus társadalom, melynek politikai

felépítménye az egyenlőség fikciójára épül; a hierarchia a termelés világában, az üzemen belüli viszonyokban gyökerezik, míg a politikai rendszer a termelés világától elvonatkoztatva, területi elv alapján működik. Így a politikai egyenlőség nem ellensúlyozza, hanem inkább elfedi a társadalmi egyenlőtlenséget; létrejön egy politikai alrendszer, amelyben mindenki egyenlő, de amely csak nagyon közvetve érintkezik a termelés világával, és nem befolyásolja az ottani egyenlőtlenséget. Ezt biztosítja a termelés rendszerével teljesen inadekvát területi elv, hiszen fel sem merülhet pl. az üzemi demokrácia kérdése mint politikai kérdés, mely tehát a deklarált egyenlőséggel összefüggésbe hozható.

A parlamenti demokrácia így nemcsak hogy összeegyeztethető a piaccal, hanem vele analóg jelenség: egyenlőséget biztosít a gazdaságról leválasztott politika szférájában, ahogyan a piac egyenlőséget biztosít a termelésről leválasztott forgalom szférájában. Ez a két egyenlőség legkevésbé sem zavarja, ugyanakkor elfedi a tőkés munkaszervezeten alapuló társadalmi egyenlőtlenséget.¹⁵

A termelési elvű, üzemi demokrácián alapuló szovjetrendszer elvileg mond ellent a piac logikájának. Az üzemi demokráciából ugyanis logikailag a következő lépés az üzemen túli demokrácia, vagyis hogy az üzemek közti gazdasági és egyéb interakciókról egy az üzemi szovjetekre épülő, de annál magasabb szintű önkormányzati szerv határoz, és közvetlen kooperációban bonyolítják le azokat. Ez nem jelenti azt, hogy a szovjetrendszernek és a piacnak nem kell együttléteznie, hiszen egy ilyesfajta közvetlen kooperáció (pláne világméretű) kibontakozásáig hosszú út vezet. Azt viszont jelenti, hogy ez az együttélés nem tarthat örökké: vagy nem tud kifejlődni az újratermelés öngazgatáson és tudatos koordináción alapuló módja, ez esetben nem tűnik el sem a magántulajdon, sem az osztályok, sem a piac. Vagy igen, és akkor nincs szükség

¹⁵ Az együttélés mégsem felhőtlen. A tőkés piaccgazdaság olyan jelenségeket produkál, amelyek felkeltik a piac korlátozásának; a gazdaság tudatos szabályozásának igényét (először trösztökkel, később állami úton, majd nemzetközi szinten.) A gazdaság és a politikai rendszer diszkrpanciájának pedig az a következménye, hogy a termelés világával kapcsolatos ügyek csak nagyon nyakatekert módon kerülhetnek a politika asztalára, bizonyos konkrét érdekek nehézkesen artikulálódnak. Ennek következményeképpen *benyomulnak* a parlamentáris intézményrendszerbe olyan szervezetek, amelyek "termelési elvűek", no és – hihetetlen módon – fűtülnek az absztrakt egyenlőségre. (Ezek révén mégiscsak politikai kérdés lett az üzemi demokrácia, a participáció és egyebek.) Egyfelől osztályszervezetek: szakszervezetek, munkaadói szervezetek, amelyek létükkel ismerik el a hierarchia létét (hiszen itt nem állampolgárok tárgyalnak állampolgárokkal, nem is árubirtokosok árubirtokosokkal, hanem tőkések bérmunkásokkal); másfelől osztályokat keresztlütszó alakulatok, lobbik, korporatív szervezetek, melyekben azonban nyíltan a tőkéséké a vezető szerep. E szervezetek már jó ideje betüremkedtek a politikába, és némileg átfórmálták a politikai felépítmény arculatát. De nem uralkodhatnak el annyira, hogy a modern polgári demokrácia alapelvét, a minden egyénre társadalmi helyzettől függetlenül vonatkozó egyenlő politikai jogokat, valamint a politikai alrendszer függetlenségét alapjaiban megkérdőjelezzék.

semmiféle piaci koordinációra. Azaz a szocialista értelemben vett demokrácia és a piac végső soron összeegyeztethetetlen.

*

4.) A legmeghökkenőbb a párt vezető szerepének bevétele a négyesbe. Nehéz elképzelni, hogyan kerül ez ide, hiszen ha spontán átmenetről van szó, a párt vezető szerepe – legalábbis ha eredeti jelentését vesszük – egyszerűen értelmét veszti. Másrészt erről is úgy esik szó, mint ami megvolt a keleti tömb országaiban, és átvételre szorul Nyugaton. Ezzel pedig megidéződik a "vezető szerep" sztálini értelmezése. Ez utóbbi zseniálisan egyszerű: vegyük be az alkotmányba, hogy a társadalom vezető ereje a kommunista (szocialista, munkás, stb.) párt, ügyeljünk arra, hogy ezt senki se merje megkérdőjelezni, tegyük e párt hivatalos ideológiáját államvallássá, egyidejűleg többé-kevésbé olvassuk egybe a pártapparátust az államapparátussal, és ezáltal tegyük tényleg vezető erővé – magyarul csináljunk egy jó kis állampártot.

Gervai értelmezése a következőképpen fest: "... a piac modelljével összefér az osztálypárt modellje (már t. i. eme osztálypárt vezető szerepének a modellje – M. Z.) anélkül, hogy a szabadság értékeit akár egy hajszállal is csorbítaná. Tudniillik a piac maga is egy osztálypárt: a »piacpártiak« közössége."¹⁶ Másutt továbbviszi az osztálypárt-problematikát: "Létezik tehát olyan társadalmi kérdés, amelyről jogszerűen és ésszerűen mindenkinek csak egyféle véleménye lehet: a szabadság megvalósítása és megvédésének a lehetősége. – Ebből a szempontból meg kell különböztetnünk választási-, illetve platformpártokat és az osztálypártot. Látható tehát, hogy az osztálypárt nemcsak a volt keleti tömb ideológiájának a sajátossága. Lehetséges olyan osztálypárt létezésének a feltételezése is, amelyik egy hajszálnyira sem sérti meg a szabadság eszméjét."¹⁷

Itt mindenekelőtt az történik, hogy maga a párt, pontosabban az osztálypárt olyan tág jelentést kap, hogy (polgárháborús időket leszámítva) a társadalom nagy többsége tagjai közé sorolódik: nevezetesen mindazok, akik a társadalmi közmegegyezést osztják, nem kérdőjelezzik meg azt, "annak pártján állnak". A párt vezető szerepe eszerint azt jelenti, hogy e közmegegyezés (államilag szentesített, törvénybe foglalt módon is!) tereli, "vezeti" az állampolgárokat cselekedeteikben.

¹⁶ id. mű 14. o.

¹⁷ u. o. 21. o.

(A lényegi kritika előtt egy megjegyzés: nem lehet a piacot pártként kezelni, még a metafora szintjén sem. A piac olyan társadalmi mechanizmus, ahonnan egyéb mellett a létfenntartási eszközökhöz hozzájutnak az egyének. Ennélfogva én mindig a piac "tagja" leszek, amíg piacgazdaság van, függetlenül attól, hogy semennyire sem vagyok "piacpárti". De igaz ez többé-kevésbé a társadalmi konszenzus egészére is. Az, hogy nem lázadok fel a rend ellen, amelybe beleszülettem, és nem vállalom a deviánsként való kiközösítést, az nem egyenértékű tett a fennálló rend aktív és tudatos pártolóihoz való csatlakozással.)

Tehát ezzel az új értelmezéssel látszólag eltűnt a sztálinista pártállam réme, és immár összeegyeztethető lett a vezető szerep a demokráciával is, hiszen a működőképes demokráciákban nyilván van valamiféle – stabilabb vagy ingatagabb – társadalmi közmegegyezés, és több-kevesebb hatékonysággal szabályozza-vezeti a polgárok viselkedését, és a törvény által is védve van. No de csöbörből vödörbe estünk, mert most meg egyszerűen eltűnt a párt vezető szerepének szocialista sajátosság volta, hiszen – ebben az értelemben véve – megvolt a világtörténelem minden olyan társadalmában, ahol éppen viszonylagos társadalmi béke és a fennálló rend tisztelete honolt. Miért olyan fontos akkor ez az egész a szocializmus szempontjából?

A megoldás egy újabb csavar, ez azonban egy másik írásban található meg.¹⁸ Mindenkitől elnézést kérek, de elkerülhetetlen, hogy eme másik írás idevágó megállapításáról röviden szót ne ejtsek. Eszerint épp az a lényeg, hogy a korábbi konszenzusok mindig felborultak, és jöttek a lázadások, forradalmak stb. A szocializmus és a párt vezető szerepe azt jelenti, hogy létrejön egy olyan stabil rend, ahol nincs többé lehetőség a forradalomra, ahol a konszenzust nem kezdi ki ellenséges osztály.¹⁹

Ez egy kicsit hasonlít ahhoz, amit Marcuse feszegetett *Az egydimenziós ember*-ben: a rendszer immár képes arra, hogy stabil konszenzust hozzon létre, hogy kifogja a szelet minden rendszerellenes törekvés vitorlájából. Csakhogy ő ezt még ellenkező előjellel mondta. Különben pedig arra a meglepő eredményre jutunk, hogy egy svédcsavar után ismét itt vagyunk a sztálini "vezető szerepnél". Hisz nem az a baj Sztálinnal, hogy törvényileg bebetonozott egy hatalmi struktúrát, hogy törvényileg tette kötelezővé az e struktúrával adekvát ideológia elfogadását és hogy "szankcionálta" e

¹⁸ Beszélgetés Gervai Pállal (készítette Trautmann László, elérhető magnókazettán).

¹⁹ Itt egyébként maga az osztálypárt is pregnánsabb jelentést kap. Eszerint az osztálypárt nem a konszenzus minden követőjét, hanem a konszenzus *szervezőit* jelenti, azaz a konszenzuson belül lévő platformpártok összességét, pontosabban az ezeket összekapcsoló látens "szuperszervezetet".

struktúra ellenzékét, hanem hogy túl szűkre szabta a mozgásteret, a konszenzus körét, és egy platformpártból csinált állampártot, ahelyett, hogy egy osztálypárttal tette volna ezt, ahogyan azt a nyugati pluralista demokráciák teszik mostanság.

*

Gervai Pali különösen bánik a fogalmakkal. Néha nem veszi tudomásul, hogy ugyanazt a fogalmat többféle jelentéssel is használják, s így néha szörnyen különböző dolgokat mos össze. Másutt (pl. a lobbiknál) azt az eljárást alkalmazza, hogy radikálisan átértelmezi az adott fogalmat, s ezáltal terminológiai szinten old meg problémákat, miközben tartalmi szinten minden megoldatlan maradt.

A párt vezető szerepének formulája közismert módon a marxista tradícióból származik, innen került át a "sztálinizmusba", a jelentés átalakulása mellett. Ha valaki most használja a fogalmat anélkül, hogy rögtön elhatárolná magát az adott kategória korábbi, legalábbis hallomásból széles körben ismert volt jelentésétől, óhatatlanul azt a képzetet kelti, hogy emennek köze van ahhoz. A sztálini értelmezéshez csak elég távolról köthető a Gervai-féle fogalomhasználat. A marxistához még ennyire sem köthető, holott az egész koncepció mintha Marx elméletének megszüntetve-megőrzése akarna lenni. A marxizmusban a párt vezető szerepe éppen a szerves átmenet ideje alatt lényeges tényező, a folyamat előrehaladtával - magával a párttal együtt - egyre inkább jelentőségét veszti. Ha pedig van mód szerves átmenetre, semmiféle "vezető szerepre" nincs szükség a marxista logika szerint.

A vezető szerep itt nem jelent mást, mint hogy a párt – szervezettsége, határozott céltudata, tagjainak elkötelezettsége és minél nagyobb elméleti képzettsége, valamint annak révén, hogy kifelé is látható módon igyekeznek szervezeti téren és azon túl is megelőlegezni a jelenlegin túlmutató viszonyulásmódokat, viselkedésmódokat – olyan szellemi és gyakorlati erőközponttá válik, hogy képes magával ragadni a kevésbé tudatos, a célokat csak részben megértő, a megszokás által jobban bénított; ill. a helyzetüknél fogva ingadozó csoportokat: Ezt jelenti a sokat emlegetett "élcsoport" kifejezés. Erről van szó, és nem többről. Szó sincsen a vezető szerep jogi rögzítéséről (Sztálin), sem pedig az eltérő vélemény szankcionálhatóságáról (Gervai). Ha a vezető szerep nem szuperál, akkor nem a jog fog szankcionálni, hanem a történelem, ugyanis akkor az életben nem lesz se szocializmus, se kommunizmus, se semmi. Valamilyen konszenzus nem

osztásának szankcionálása igenis azonos a szabadság csorbításával, ráadásul ez esetben semmi értelme. (Az orosz polgárháború idején a szovjetdemokrácia nem éppen barátságos arcát mutatta, de senkinek nem jutott eszébe pusztá nézetekért büntetni bárkit is. Ugyanis természetes, hogy amíg vannak osztályok, addig vannak markánsan eltérő társadalomeszmények is.)

Miért elengedhetetlen viszont, hogy a párt élcsapatként tudjon működni? Mint tudjuk, a cél a nem-hierarchikus társadalom. (Elnézést, amiért már megint felrakom a lemezt, de hát folyton ide lyukadunk ki.) Ehhez világméretben olyan újratermelési módot kell megteremteni, ahol mindenki autonóm módon vesz részt, azaz alapjaiban átlátja és alakítja a világméretű társadalmi újratermelési folyamatot, ennél részletekbe menőbben ismeri, így alakítani tudja azokat a történéseket, amelyeknek ő közvetlenebbül részese, valamint uralja saját helyét ezekben a folyamatokban. Az egyének számára ez egy hosszas tanulási folyamat, melynek során egyebek mellett le kell küzdeni a szokásos közönyt és passzivitást, szert kell tenni a folyamatok átlátásának az igényére, tanulni kell a cselekvőképességet és a másokkal való egyenlőségen alapuló együttműködés képességét is. Ennek az új attitűdnek az első próbája már akkor esedékes, amikor kollektív erőfeszítéssel le kell küzdeni a jelenlegi helyzet fenntartásában érdekelt csoportok ellenállását, és amikor ki kell formálni ennek a feltehetőleg nemzedékeken át húzódó tanulási folyamatnak a politikai kereteit. (Ezeknek a kereteknek már a kezdet kezdetén olyanoknak kell lenniük, hogy lazítsák a gazdasági-politikai hierarchiakat, és ne szilárdítsák azokat. Ez a keret a szovjetdemokrácia, amely pl. biztosította a képviselő-"előjáró" lényegében folyamatos kontrolljának a lehetőségét választói számára. Ilyen irányba mutató kezdemény volt az is, amikor a gyári munkásokat 1920-21-ben a számvitel tanulására buzdították, nem azért, hogy hülyítsék őket, hanem azért, hogy képessé váljanak saját főnökeik ellenőrzésére. Az ellenőrizni tudás az első lépés a kirúgás felé.) Márpedig azoknak, akik ebben a tanulási folyamatban előbbre tartanak valamilyen szempontból, s így világosabb fogalmaik is vannak az egész útról és az éppen soron következő lépésről, tudniuk kell akár személyes példamutatás és kisugárzás, de noszogató révén is vonzást gyakorolni a többiekre, mert ennek a dolognak a természetéből adódik, hogy nem lehet kevesek műve. Másfelől ez az "élcsapat" nem lehet vezető a hagyományos értelemben, hiszen ez esetben akkor sikeres a "vezetés", ha egyre inkább feleslegessé válik, és a vezető szerep egyre inkább elhalványul, magával a párttal együtt. Amikor a párt felszívódik, akkor van itt a szocializmus.

*

A következő áldozat az átmenet tulajdonelméleti aspektusa. A bekerítés az ismert módon történik. A feladat az, hogy a piac és a piaci értelemben vett autonóm szereplők megtartása mellett konstituáljuk az állami tulajdont. A megoldás: "Nincs okunk az állami tulajdon fogalmát kizárólag olyan esetekre lekötöni, amikor a kormányzat vezet közvetlenül gazdasági-termelési egységeket. Az állami szuverenitás is elvontan tulajdonfogalomnak tekinthető. Ebből viszont az következik, hogy a tulajdon nemcsak a feudalizmusban, hanem a modern korban is hierarchikus szerkezetűnek fogható fel; tehát az adott gazdasági egységre vonatkozó magántulajdon és fölötte az állami szuverenitás. – Következésképp a szocialista és a kapitalista tulajdon nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. – "²⁰ Az állami szuverenitás – mint az az előzményekből kiderül – azt jelenti, hogy az állam törvényeket hozhat a magántulajdonosok ténykedésének keretek közé szorítása és szabályozása érdekében, és ezeket a törvényeket be is tartathatja.

A lényeg tehát: semmi okunk arra, hogy az éjjeliőr-állammal felszerelt magántulajdonosi rendszert ne tekintsük szocialista tulajdoni rendszernek, és így a tulajdoni átalakítás egész problematikája az álproblémák közé sorolható. Újra és újra ilyenfajta végkövetkeztetésekre lyukadunk ki.

*

Bátorság, az utolsó nagy falathoz érkeztünk! A technikai haladás lehetséges hatásáról szólva Gervai Pál azt is megjegyezte, hogy az azt véghezvivő műszaki-gazdasági értelmiséget bátran tekinthetjük a proletariátus "szerves értelmiségének", a proletariátus érdekeit képviselő értelmiségi csoportnak, hiszen a fejlődést elősegítve az osztályok megszűnéséhez járulnak hozzá. A dolog "tárgyi" oldalával, a technikai fejlődés következményével kapcsolatban jóval pesszimistább álláspontot foglaltam el, de abban mindenestre egyetértünk, hogy a technikai fejlődés szükséges feltétele az átalakulásnak. Ha most kiderül, hogy az értelmiség (vagy annak körülhatárolható csoportjai) valamilyen módon a proletariátus érdekeit hordozzák, "az ő embereinek" tekinthetők, akkor mégiscsak igaz, hogy a proletariátus már részben átvette a termelés parancsnoki posztját,

²⁰ Gervai: id. mű 19. o.

még mielőtt beütött volna az öngazgatás, hiszen a proletariátus legképzettebb frakciója benn van a gazdaságirányításban. Ez a frakció adott esetben manipulálhatja úgy a technikai fejlődés menetét, hogy az kedvező legyen, hatalmában állhat olyan munkaszervezeti újításokat bevezetni, amelyek révén oldódik a szellemi és fizikai munka közti szegregáció, azaz sokkal simábban terjedhet el a munkahelyi öngazgatás. E frakció részben kezében tartja a termelés információs rendszerét stb. vagyis a kilátások sokkal kecsegtetőbbek lesznek egy viszonylag megrázkódtatásmentes átmenetre nézve.

Azt viszont nem nehéz észrevenni, hogy Gervai első érve gyenge lábakon áll. Azzal, hogy az értelmiség működésével objektíve hozzájárul a proletariátus mint a tőkének alávetett osztály (ön-)megszüntetésének a feltételeinek a megteremtéséhez (ami igaz lehet), még nem jelenti, hogy a munkásság érdekeit képviseli.²¹ Ha valaki az értelmiség hovatartozását akarja eldönteni, a ráosztott társadalmi funkciót, és e funkcióval járó társadalmi helyzetet kell megvizsgálnia. Ez utóbbiból következtetni lehet arra is, hogy ez a társaság szubjektíve melyik irányba vonzódhat, kinek az érdekét van oka inkább képviselni.

Az értelmiség hovatartozása akkor sem egyértelmű, ha eltekintünk nagyon heterogén és belsőleg rétegzett voltától, és tagolatlan egészként szemléljük. Egyet kijelenthetünk: az értelmiség rendeltetése egészben véve az, hogy a munkamegosztás mai viszonyai közt a munka szellemi oldalát – azaz a céltételező, irányító, ellenőrző oldalt – adja hozzá a termelési folyamathoz, mind mikroszinten, mind az összefolyamat szintjén, és ebből következően (ahogyan azt korábban láttuk) a fizikaivá degradált munka (ergo a fizikaivá degradált munkások) fölötti uralmi funkciót betöltse. Az értelmiség tehát első megközelítésben nem alávetett osztály, hanem az alávetés gyakorlója. Kérdés persze, hogy ezt eszközként gyakorolja-e – úgy, hogy közben őt is mozgatják –, vagy pedig a tényleges mozgató részét képezi. A problémát az okozza, hogy míg korábban a monopolizált tudás (papok) ill. monopolizált jártasság (feudális nemesség) közvetlenül képezte a hatalom és tulajdon alapját, addig itt a jogi értelemben vett tulajdonlás és a voltaképpeni hatalom egyre inkább szétválik, és az utóbbi formailag alárendelődik az előbbinek (menedzsment mint a tulajdonos fizetett alkalmazottja). Eközben látni kell,

²¹ Ez szembetűnővé válik akkor, ha arra gondolunk, hogy Marx szerint maga a burzsoázia működése pótolhatatlan a szocializmus feltételeinek megteremtéséhez, mindenekelőtt azért, mert saját uralmának kiépítésével párhuzamosan életre hívja a proletariátust, majd véghez viszi a társadalmi újratermelés fokozódó integrációját, egyre anakronisztikusabbá téve a piacot, saját létezését stb., ilymódon előkészítve saját uralmának ellehetetlenülését. Mégsem jutna senkinek eszébe, hogy a burzsoáziát a munkásság érdekeit képviselő társadalmi csoportnak nyilvánítsa.

hogy a jogi tulajdonnal járó jövedelemszerzési lehetőség csak egy mozzanatát, és lehet, hogy jelentéktelenebb mozzanatát jelenti a tulajdonnak (legalábbis a marxi tulajdonfelfogásban), tehát nem mondhatjuk automatikusan, hogy az, aki kamatot vagy osztalékot kap, az tulajdonos, aki pedig formailag bért kap, de tevékeny ellenőrzést gyakorol az újratermelés egy szegmense felett, az nem tulajdonos.

Világos továbbá, hogy az értelmiség egészében véve anyagi szempontból is erősen privilegizált helyzetben van a munkásokhoz képest, és ez a privilegizált helyzet addig tart, ameddig a fizikai és szellemi munka szétszakítottága létezik. Következésképp az értelmiség e tekintetben kötődik a munkamegosztás jelenlegi viszonyainak fennmaradásához, de a kiterjesztéséhez is, ugyanezen logika szerint.

Másfelől az értelmiség formai szempontból túlnyomórészt a proletariátushoz tartozik, hiszen szellemi munkáját munkabérért végzi, és ebből hasonló típusú érdekeknek kellene következniük. És valóban, az értelmiségiek sok frakciója szakszervezetet alakít, és a fizikai munkások szakszervezeteivel közös szövetségeket hoz létre. Az értelmiségiek többségükben nem tulajdonosok jogi értelemben. Viszont "tulajdonosok" abban az értelemben, hogy ténylegesen működtetik és uralják a tulajdont, miközben a jogi tulajdonos gyakran teljesen passzív járadékosként van csak jelen. (Az értelmiségnek jutott a tőketulajdontól elválasztott tőkefunkció gyakorlása.) Például Bourdieu szerint nagyon jó az átjárhatóság a kettő között, azaz a tulajdonos csoportok át tudják váltani tulajdonukat értelmiségi tudásra és értelmiségi pozícióra. Tehát hosszan el lehet vitatkozni azon, hogy az értelmiség most a burzsoázia, vagy a proletariátus egy speciális frakciója.

Ha figyelembe vesszük most már az értelmiség belső tagoltságát, a helyzet a következő. Továbbra is igaz az, hogy még a legsokadikabb csóró beosztott mérnök, de áttételesen még a lerobbant általános iskolai számtantanár is részét alkotja annak az értelmiségi gépezetnek, amely megvalósítja a termelési folyamat feletti uralmat a fizikai munkával szemben. Az is igaz, hogy az értelmiségi hierarchia alsóbb szintjein állóknak is rendszerint nagyobb a társadalmi presztízse, mint a legtöbb fizikai foglalkozásnak, és ennek megfelelően alakul is az öntudatuk. Ugyanakkor tanárunk személyében éppúgy kiszolgáltatott, kizsákmányolt, és történetesen igen rosszul fizetik. Tehát nincsen sok veszítenivaló privilégiuma, az esetleg kompenzációként túltengő értelmiségi öntudat kivételével. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy az "alsó" értelmiségi munkák egy részét elég sikeresen taylorizálták, azaz fosztották meg értelmiségi jellegétől, miközben e

tevékenységek hivatalosan továbbra is értelmiségi munkának számítanak. Tehát nő az olyan munkakörök száma, amelyek az irányító gépezet részét alkotják, de maguk már inkább végrehajtó jellegűek. Itt a társadalmi funkció és a társadalmi helyzet ellentmondásba kerül egymással.

A modern értelmiség elitjének helyzete egyértelmű. Ez a csoport nemcsak funkciója szerint kapcsolódik az uralomhoz, hanem tagjai ténylegesen szervezik, ellenőrzik a termelési folyamatot, és irányt szabnak neki, mikro- és makroszinten. Itt nemcsak a gazdasági csúcsmenedzsmentet kell érteni, hanem pl. egy nagyvállalati kutatóintézet vezetőgárdáját is, a politikust, de még a közgazdászprofesszort is. Az esetek döntő többségében anyagi szempontból is az elithez tartoznak. Ha maguk nem tulajdonosok, szorosán kapcsolódnak a tulajdonos csoporthoz. (Bourdieu szerint a kettő végső soron egy csoport, mely vagy anyagi vagy tudástőke tulajdonosaként jelenik meg.) A voltaképpeni tőkéséssel együtt ők azok, akiknek csak veszítenivalójuk van egy szocialista átmenetben, ennél fogva e társadalmi csoport mint csoport az alapviszonyok konzerválására törekszik. (Egyénekre lebontva persze nem lehet ilyen determinisztikus kijelentést tenni.)

E két végpont (a számtantanár és a csúcsvezető) között helyezkedik el az értelmiségi tömeg, nemtudommiylen eloszlásban. Ami biztos: nehezen találunk olyan helyet, ahol az átlagértelmiségi ne lenne anyagilag és erkölcsileg elismertebb az átlagmunkásnál. Vagyis az értelmiségiek nagyobb részének van valami előnye a társadalmi munkamegosztáson alapuló rendszerből. Emellett az is igaz, hogy az értelmiségiek jelentős hányada kisebb vagy nagyobb mértékben rá is farag a kapitalizmusra, és ily módon nem minden értelmiségi frakció lojalitása biztosított. De ismétlem, ez nem változtat azon, hogy bármely értelmiségi, mikor rendes értelmiségi ténykedését végzi, akkor – amellet, hogy valamilyen feltehetőleg hasznos dolgot művel, pl. szervez, számol, tanít stb. – egyben közreműködik a bürokratikus termelési viszonyok újratermelésében, és mindenekelőtt ez az a funkció, amelyet objektíve, társadalmi meggyőződésétől függetlenül betölt, és csak másodsorban a változás előkészítője a technika fejlesztésén keresztül. A munka szellemi és végrehajtó oldalának szétszakítotttsága miatt szükségszerűen létező irányítási-uralmi funkciók betöltése azonos az uralmi viszonyok újratermelésével.

*

Mármost Gervai Pál szerint Gramsci szerves értelmiségről szóló bekezdései érvelni szolgálnak a proletár értelmiség létezésével. Én nem találtam ilyet bennük. Ott arról van szó, hogy egyes korok egyes osztályai kitermelték saját értelmiségüket, mások pedig, mint a parasztság, sosem. A proletariátus szóba sem kerül.

Úgy gondolom, hogy nem is kerülhet. Gramsci ugyanis nem megy bele olyan típusú érvelésekbe, hogy "a műszaki apparátus ténykedése előidézi a technikai haladást, amely majd végső soron a munkásosztály megszűnéséhez vezet, így tekinthetjük az értelmiséget a munkásosztály szerves értelmiségének is." Ehelyett beszél arról, hogy egy osztály saját magával együtt hozza létre saját szerves értelmiségét, másrészt pedig arról, hogy mik a "szerves értelmiség" funkciói. Ezek a funkciók : a) "ideológiai funkciók", tehát az osztály öntudatra ébresztése saját gazdasági, társadalmi és politikai funkcióját illetően; b) "gyakorlati funkciók". Gramsci szavaival: "Megfigyelhetjük, hogy azok a »szerves« értelmiségiek, akiket minden új osztály önmagával együtt létrehoz és fokozatos fejlődése során kinevel, többnyire nem mások, mint az új osztály által megteremtett új társadalmi típus eredeti tevékenységének 'specializálódott' részmozzanatai."²²

Ez utóbbi szörnyen fontos. Gramsci a vállalkozók példáját esetleg hosszabban. Tegyük mi is ezt! Miben áll a vállalkozó "eredeti tevékenysége"?

El kell döntenie, milyen területen fog tevékenykedni (piacismeret), meg kell terveznie a termelési folyamatot, be kell szereznie a szükséges gépeket, szerszámokat ill. anyagokat (ehhez egyfelől pénztulajdonosnak kell lennie és tudnia kell hitelhez jutni, másfelől ismernie kell az egész technológiai folyamatot), meg kell szerveznie a folyamatot, fel kell hajtania munkásokat, irányítani, ellenőrizni, koordinálni és fegyelmezni kell őket (tehát jó szervezőnek és tekintéllyel bíró vezetőnek kell lennie), és mindezt úgy, hogy a végén megfelelő nagyságú profitnak kell rendelkezésre állnia (marketing-ismeretek stb.) Emellett időnként némi műszaki, szervezési stb. innovációt kell eszközölnie, hogy állja a versenyt a többi vállalkozóval. Amikor véget ér a protestáns aszkézis kora, a polgárságnak el kell sajátítani a választékos pénzköltészet művészetét is. Továbbá, mint Gramsci is mondja, e ténykedéséhez kedvező társadalmi, jogi, politikai környezetet kell teremtenie, ehhez osztályszintű cselekvés kell, így a polgárságnak ki kell dolgoznia önidentitását, és a számára kedvező társadalom vízióját, amelyet aztán meg is

²² Gramsci, Antonio: *Filozófiai írások* (Kossuth, Budapest, 1970.) 272. o.

valósít, és kidolgozza azon működési mechanizmusokat, amelyek révén fenntarthatja ezt a kedvező társadalmi állapotot.

Nagyjából ezek a vállalkozói teendők. Ezek nagyon sokrétűek, így szinte a kezdet kezdetétől megindul az a specializálódás, amelyről Gramsci beszél, és vele a polgári értelmiség létrejöttének és állandó továbbszaporodásának máig tartó folyamata. Ennek során jön létre pl. a modern műszaki értelmiség, a technológusok, tudósok és feltalálók, hivatásos vezetők, mindenféle menedzser, a divatos művészetek művelői, a közgazdászok, filozófusok, az önidentitást és a fenti funkciókhoz szükséges ismereteket közvetítő tanárok nyája, a hivatalnokok, továbbá az egész "politikai osztály" stb. A Gramsci-féle logika alapján mindezek a polgárság szerves értelmiségét képezik, ezzel pedig Buharin és nem Gervai érvelése nyer megerősítést.

Milyen eredendő feladata van a proletariátusnak, a végrehajtó osztálynak?

- a) el kell olvasnia az álláshirdetéseket (azaz tudnia kell olvasni);
- b) meg kell tudnia csinálni, amit mondanak neki;
- c) el kell tudnia költeni a kapott pénzt (tudnia kell számolni, és kellő fogékonysággal kell bírnia a Schöller-reklámok iránt).

Egy ilyen típusú feladatkörre milyen típusú "szerves értelmiséget" lehet ráépíteni? Semmilyenet. Mert miféle önidentitás, "osztályideológia" kidolgozására van pl. szükség e feladatkör ellátásához? Semmilyenre.

Ez így persze némileg demagóg leegyszerűsítés, hiszen a b) pont rendkívül sokféle és sokféle színvonalú tevékenységet foglal magában. Magában foglalja a szakmunkás tevékenységét is, amely bizonyos területeken mindmáig megőrizte mesterség jellegét, és így, ha azt önmagában nézzük, közelebb áll a nem szétszakított, tudatosságot, mérlegelést, ügyességet, sőt esetenként intuíciót követelő, az emberi képességek teljességét aktivizáló munka, mint a szellemi oldalától megfosztott végrehajtó munka modelljéhez.²³ Itt van továbbá a taylorizált értelmiség, sőt, azok a "bérből és fizetésből élő" értelmiségiek, akiknek a munkája természeténél fogva nem fosztható meg szellemi oldalától, taylorizálhatatlan, vagy csak a felszínen taylorizálható (pl. a pedagógusok). De mindeme csoportok végrehajtók csak, amennyiben egy olyan nagyüzem részei, amelynek céljai tőlük függetlenül formálódnak, és amelyekhez ők akár ellenségesen is viszonyulhatnak, semmit sem érnek vele. A fenti értelmiségiek lehetnek szegények,

²³ Lásd pl. Robert M. Pirsig: *A Zen és a motorkerékpár-ápolás művészete* (Európa, Budapest, 1989) c. munkafilozófiai ópuszát.

lehetnek kiszolgáltatottak, és lehetnek baloldali érzelműek, mégis hozzájárulnak annak az értelmiségi gépezetnek a fenntartásához, amely kiaknázza és újratermeli a fizikai és a szellemi munka szétszakítottságát, de e szétszakítottság alapzatán a szellemi munkások egy részét is a "proletariátus" soraiba utalja. Egy üzemi mérnök lefelé a polgárság szerves értelmiségije, hiszen az alatta lévőket közvetlenül utasítja, irányítja, kombinálja, munkájuk szellemi oldalát adja, betölti a tőkefunkciót. Fölfelé viszont nem a proletariátus szerves értelmiségije, hanem csak egy végrehajtó, egy proletár, aki megkapja felülről a feladatot, amely egy általa esetleg át sem látott projekt része, és azt végre kell hajtania (az alája beosztott munkásokon keresztül). Hogy ebből melyik oldalt fogja valóságosabbnak érezni, azt a fizetése és sok más dolog fogja eldönteni. De most nem is ez a lényeg, hanem az, hogy ezért nem lehet a proletariátusnak szerves értelmisége, ezért nincs mire e rendszer keretein belül osztályideológiát teremteni, stb. Mindez akkor kerül csak napirendre, amikor a proletariátus ki akar lépni a rendszerből.

Ám amennyiben e kilépési akció során nem csak rombolni akar, szüksége lesz értelmiségiek segítségére, ők azonban nem mint a proletariátus szerves értelmisége, hanem mint a polgári értelmiség *disszidensei* érkeznek. Őnek kell ellátni azt a feladatot, amely más osztálynál a szerves értelmiség reszortja (a proletariátus identitásának kidolgozása, a proletariátus történelmi funkciójának tudatosításán keresztül, az átmenetben szükséges politikai környezet eszmei megelőlegezése, az átmenet során a technológiai és politikai átalakulások menedzselése stb.). Azaz hogy mégsem egészen. Itt ugyanis egy olyan átmenetnek kell segítséget nyújtaniuk, amely során ők maguk mint külön értelmiségi kategória megszűnnek létezni, míg pl. a polgári értelmiség tevékenysége során bővítetten termeli újra önmagát. Az osztályá szerveződés és az átmenet kezdeti fázisaiban a korábban már emlegetett "élcsapat" jelentős arányát kell hogy kitegye a disszidens értelmiség, de ha az átmenet sikeres, ez az arány csökken, vagyis a proletariátus mind nagyobb mértékben tud átvenni olyan igazgatási-szervezési-tervezési-tudományos stb. feladatokat, amelyekre korábban elkülönült értelmiségre volt szükség. Ez persze nem csak azt jelenti, hogy az értelmiségiek többé nem értelmiségiek, hanem azt is, hogy a proletárok többé nem proletárok. (Ez a pont lehet az; amire értelmesen vonatkoztatható a "humanista történetiszemlélettel" kapcsolatos gramsci-i kitétel: vagyis az értelmiségi disszidálása, az "építő, szervező" tevékenység fenti célok szolgálatába állítása.)

*

Elég gonosz paradoxon, hogy a proletariátusnak kívülről kell szellemi vezetőkhöz jutnia ahhoz a tanulási folyamathoz is, amelynek eredményeképpen nem lesz többé szüksége szellemi vezetésre. A proletariátus és a disszidens baloldali értelmiség viszonyára mindig rányomja a bélyegét az a tény, hogy az utóbbi nem az előbbi speciális frakciója. A jellemző szimptomák a proletariátus részéről az elmélettel szembeni értetlenség és bizalmatlanság, az értelmiség oldaláról a népmegváltó doktrinárság és a rendszer pusztán filozófiai-esztétikai síkon történő kritikája (elidegenedés van, "a piaccgazdaság a trivialisok világa", kommercializálódik a kultúra), avagy ha megpiszkálják a magántulajdont is, inkább jogi-politikai problémaként kezelik, miközben pl. az eme írásban mániákusan ismételt alapvető összefüggésre (a munka szellemi és végrehajtó oldalának szétválásán alapuló hierarchiára, mint a rendszer alapzatára) kevésbé figyelnek fel, mert ezzel ők mint értelmiségiek ritkábban szembesülnek. A kétféle elégedetlenség gyakran elmegy egymás mellett, és csak bizonyos feltételek megléte esetén tud összekapcsolódni.

Nagy Zsuzsa:

Bretton Woods 1944-1994

"Bretton Woods 1944-1994" címmel rendezett nemzetközi konferenciát szeptember 23-24-én a Társadalomelméleti Kollégium. A térségünkben is egyre nagyobb szerepet játszó multilaterális pénzügyi intézmények 1994-ben ünneplik fennállásuk ötvenedik évfordulóját. Növekvő befolyásuk ellenére a közvélemény meglehetősen hiányos ismeretekkel rendelkezik ezen intézmények működési elveit illetően, és kevesen ismerik azokat a nemzetközi politikai és gazdasági körülményeket, amelyek e szervezetek működését meghatározzák. Ezek megvitatása mellett a konferencián megfogalmazódtak olyan kérdések is; amelyekkel "kényes" voltuk miatt csak kevesen foglalkoznak, és áttekintést kaphattunk azokról a kritikai elemzésekről, amelyek valamilyen oknál fogva elkerültek a gyakorlati szakemberek figyelmét.

A kétnapos rendezvény során a téma számos hazai és külföldi szakértőjének előadását kíséreltük figyelemmel. A következőkben igyekszünk ízelítőt adni az ott elhangzottakból, azok számára, akiket érdekel a téma, de valamilyen oknál fogva nem tudtak eljönni, illetve hogy felkeltsük azok érdeklődését, akik még nem járatosak ezen a területen. Az előadásokat nem az elhangzás sorrendjében, hanem három nagyobb kérdéskör köré csoportosítva ismertetjük.

A Bretton Woods-i rendszer eredete és története

A konferencia nyitó előadásának keretében *Nagy Pongrác* az IMF 50. évének áttekintésére vállalkozott. Elmondta, hogy a Bretton Woods-i rendszer gyökerei az 1930-as évek világgazdasági válságáig és a keynesiánus közgazdaságtan megjelenéséig nyúlnak vissza. A Bretton Woods-i intézményrendszer (IMF, Világbank) létrehozása a kötött árfolyamrendszerhez való visszatérés jegyében történt. Ennek az új rendszernek a sarokköveit az *USA gazdasági ereje és politikai hatalma* jelentette. Az első két évtizedben e rendszer meglehetősen sikeresnek bizonyult, az 1970-es évekre azonban olyan tényezők jelentek meg, amelyek aláásták a rendszer alapjait. Az előadó itt elsősorban a valutakereskedelem megnövekedését és a spekulációs pénzek áramlását emelte ki. Eközben az Egyesült Államok egyre kevésbé volt képes kézben tartani a világpiaci folyamatokat, és hatalmas kereskedelmi deficitet halmozott fel. Az USA aranytartalékainak csökkenésével az egész rendszer alapjai kérdőjeleződtek meg, és mindez 1971-ben a rendszer összeomlásához, valamint a kötött árfolyamrendszer megszűnéséhez vezetett. A Bretton Woods-i intézményeknek *új feladat után kellett nézniük*. Az előadó szerint az IMF erre a feladatra 1982-ben, a nemzetközi

adósságválság kirobbanásakor talált rá (ez az intézmény vált a Harmadik Világ adósságainak kezelőjévé), majd 1990-ben újabb feladatot kapott a kelet-európai országok átalakulási folyamatában. A tapasztalatok azt mutatják (lásd a magyar eladósodás újabb hullámát), hogy mind az adósságkezelés, mind az átalakítási folyamat kudarc volt Kelet-Európában.

Peter Burnham (University of Warwick) előadásában arra kereste a választ, hogy milyen szerepet játszottak a Bretton Woods-i intézmények a háborút követő újjáépítésben. Rámutatott arra, hogy míg az IMF és a Világbank manapság a kelet-európai országok számára a teljes liberalizálás programját hirdeti meg, addig a nyugat-európai országok háború utáni újjáépítése (amely szerinte többé-kevésbé hasonlatos a kelet-európai átalakuláshoz) egyáltalán nem a szabad piacok elve alapján ment végbe, *sőt, ha úgy lett volna, az kimondottan veszélyeztette volna a gazdasági fellendülést.* Burnham szerint a Bretton Woods-i intézmények szerepét gyakran elferdítik a rendszer működésének értékelésénél, mivel azok nem voltak sem hatékonyak, sem elengedhetetlenül szükségesek a nyugat-európai helyreállítási folyamatban. A "vissza Bretton Woods-hoz" jelszó bármiféle hangoztatása Kelet-Európa kapcsán tehát könnyen félrevezető lehet, ha nem ismerjük e rendszer működésének történetét.

Lőrincné Istvánffy Hajna (BKE) előadásában szintén az IMF történetének bemutatására helyezte a hangsúlyt, de inkább az 1982 utáni időszakot elemezte. Ekkoriban változott meg ugyanis a Valutaalap politikája olyan értelemben, hogy csak bizonyos feltételek teljesítése esetén nyújt hitelt az egyes országoknak. Az IMF szerint az eladósodott országokra vonatkozó előírások és követelmények minden esetben az adott ország gazdaságának mélyreható elemzésén és ismeretén alapulnak, és mindegyik azért van szükség, mert az ő feladatuk a hitelezők védelme, még akkor is, ha sok kritika ezt "a szuverén nemzetállamokba való beavatkozásnak" titulálja. Nyilvánvaló ellentmondás van az Alap monopolisztikus helyzete és a felelősség hiánya között, ennek ellenére az IMF-politikák kritikája valójában csak akkor lehetséges, ha alternatív megoldásokat tudunk felmutatni. Az előadó szerint *a regionális pénzügyi intézmények nagyobb szerepe* és a velük való szorosabb együttműködés a problémák megoldásának egy lehetséges útját jelenthetné.

Szabó-Pelsőczy Miklós (Robert Triffin - Szirák Alapítvány) szerint az IMF megalakítása jelentős eredmény volt abból a szempontból, hogy egy nemzetközi szervezet vette kezelésébe az állami szuverenitás egyik szívügyét, nevezetesen az árfolyamok változtatásának jogát. Az IMF Alapokmányában megfogalmazott célok mind a mai napig érvényben vannak, és csak kevesen vitatják őket. Annál nagyobb az egyet nem értés azonban az e célok elérése érdekében alkalmazandó eszközök kapcsán. E feszültség oka azonban nyilvánvaló. Bármely nemzetközi közösség akkor működik legjobban, ha megvan *a saját szupranacionális (nemzetek feletti) valutája és*

szupranacionális pénzügyi intézménye, amely végső soron hitelezőként működik. A Bretton Woods-ban aláírt egyezményeknek éppen azért nagy a jelentőségük, mert véget vetettek egy hosszú, bizonytalan periódusnak. Az IMF Alapokmányának Első Kiegészítése 25 évvel ezelőtt (ekkor hozták létre az SDR-t) szükséges lépés volt a rendszer fejlődésének irányába: Nem sokkal az SDR létrehozása után azonban az USA politikája megváltozott, és inkább a lebegő árfolyamrendszert támogatták. Ha ez nem történt volna meg, a világgazdaság később jelentkező zavarait el lehetett volna kerülni, és fix árfolyamok mellett az olajválság kitörésére sem került volna sor.

Gabriel Palma (University of Cambridge) előadásában egy kissé partikulárisabb, ám annál érdekesebb témát boncolgatott, nevezetesen az *ütközőkészletek* (buffer stocks) szükségességének kérdését. Már a II. világháború idején egyetértés volt a szakértők körében atekintetben, hogy a *nyersanyagárak stabilizálása* érdekében ütközőkészletek létrehozására van szükség. A Bretton Woods-i megállapodásból azonban kimaradt ez a fontosnak vélt momentum. Az előadó szerint azért van szükség ilyen ütközőkészletek létrehozására, mert a nyersanyagok kereslete és kínálata – jellegüknél fogva – rugalmatlan. Sok, elsősorban fejlődő ország szinte egyetlen nyersanyagtól függ, és a termelőknek bármilyen áron el kell adniuk mindazt, amit termeltek. A kereslet pedig azért rugalmatlan, mert másképp túlzott ingadozások jelentkeznének az ipari társadalmak gazdaságainak ellátásában. A nyersanyagárak csökkenése a fejlett országoknak látszólag előnyös lehet, azonban a fejlődő országok csökkenő bevételei folytán csökken azok importképessége is, tönkretéve ezáltal a fejlettek export-lehetőségeit. Így például mintegy 250 ezer brit munkanélküli tudható be a Harmadik Világ eladósodásának és a cserearány-romlásnak. Az ütközőkészleteknek ugyanolyan áthidaló funkciója lehetne, mint a szállításnak, csak nem térben, hanem időben. Igazolható ugyanis, hogy a nyersanyagok piacainak ingadozásai átmeneti jellegűek, és a készleteknek pontosan ezt kellene áthidalniuk. A világgazdaságban azonban még mindig a spekulatív erők a főszerep.

Az 1980-as évtized nemzetközi adósságválsága

Az előadások egy másik csoportja egy kissé szűkebb témával foglalkozott, amely azonban ugyanolyan lényeges része a II. világháború utáni nemzetközi gazdasági rendnek. Itt elsősorban arra kerestük a választ, hogy miért jött létre az elmúlt húsz évben ez a hatalmas mértékű eladósodás, és miért nem működnek azok az adósságkezelési mechanizmusok, amelyeket a Bretton Woods-i intézmények alkalmaznak.

Farkas Péter (MTA Világgazdasági Kutatóintézete) a periféria és félperiféria eladósodásának okát a fejlett tőkés gazdaságok recessziójában látja, amely a tőkeáramlás

túlzott mértékét és egyes fejlett országok saját eladósodását vonta magával. A 70-es években hiteltúlkínálat és negatív reálkamatláb volt a jellemző, és a fejlődő és szocialista országok lényegében hitelből finanszírozták ipari fejlődésüket. A 70-es évtized végére azonban jelentős változások mentek végbe a világgazdaságban, aminek következtében megváltoztak az addig kedvező hitelfelvételi lehetőségek. A kamatlábak emelkedése, az amerikai dollár árfolyamának emelkedése, a cserearány-romlás és az a tény, hogy a fejlett országok is egyre inkább hitelfelvevőkké váltak, megnehezítette a hitelhez való hozzájutást és a korábbi kötelezettségek teljesítését is. A 80-as évek adósságválsága abban különbözik leginkább minden korábbi adósságválságtól, hogy ebben az esetben a hitelezők (államok és magánbankok) is erős csoportosulásokat hoztak létre, hogy védjék hitelezői pozícióikat, és *fenntartsák a hatalmas adóssághegyeket* a folyamatos jövedelemtranszfer érdekében (pl. a korábbi esetekben a kamatleszállítások és egyéb intézkedések után a törlesztés csak részleges volt). Az adósságválság idején kezdték a Bretton Woods-i intézmények újra megtalálni létalapjukat, és ők váltak az adósságprobléma fő kezelőivé. A feltételekhez kötött hitelek arra kényszerítik az eladósodott országokat, hogy alávéssék magukat azoknak a szerkezet-kiigazítási programoknak, amelyeket ezen intézmények meghatároznak. Érdekes momentum, hogy olyan intézmények kezébe került az adósság kezelése, amelyek maguk is nagy mértékben hozzájárultak a nemzetközi adósságválság kialakulásához, mivel éppen ők szorgalmazták a hitelből finanszírozott növekedést. Farkas Péter véleménye szerint igazából nem is az adósságválság felgöngyölítése volt a céljuk, hanem a nemzetközi pénzügyi rendszer létező kereteinek fenntartása.

Lóránt Károly (PM Gazdaságpolitikai és Informatikai Intézete) szerint az adósságprobléma valóságos oka a jelenlegi nemzetközi gazdasági kapcsolatok elégtelen működésében rejlik. A tőke ugyanis szabadon áramolhat az országok között, míg ugyanez a munkaerőre és az árukra nem érvényes. Ilyen körülmények között a piac nem tudja megoldani az adósságproblémát, ezért más eszközökhöz kell nyúlnunk. Az adósságprobléma megoldásával az lehetne a célunk, hogy gyorsuljon az eladósodott országok gazdasági fejlődése, és hogy stabil együttműködés alakuljon ki az adósok és hitelezők között. Lóránt szerint egy multilaterális klíringrendszert kellene létrehozni, és meg kellene állapítani az elmúlt időszak valódi forrás-áramlásait. Lehetőséget kellene biztosítani arra; hogy az elszámolások utáni nettó egyenleget az adós országok termékekkel törleszthessék. *A jelenlegi intézmények képtelenek megragadni az adósságprobléma komplexitását*, mivel annak nem csak pénzügyi, hanem kereskedelmi, fejlődési és környezeti oldalai is vannak. Olyan intézményre lenne tehát szükség, amely ezen szempontok mindegyikét képes figyelembe venni. Mindenképpen fel kell hívni a közvélemény figyelmét a nemzetközi adósságválság valódi jellegére és veszélyeire, és

meg kell győzni a döntéshozókat arról, hogy a ma érvényesülő rövid távú szemlélet helyett hosszú távú megoldásra van szükség.

Kunibert Raffer (Universität Wien) előadásában fogalmazódott meg a Bretton Woods-i intézményekkel kapcsolatban, hogy azok inkább az adósságprobléma részét, mintsem megoldásának kulcsát képezik. Ennek pedig az az oka, hogy *döntéseikhez nem kapcsolódik pénzügyi felelősség*: miközben meghatározzák ügyfeleik gazdaságpolitikáit, nem vállalják a döntésekben rejlő kockázatokat. Akkor is ragaszkodnak a hitelek teljes visszafizetéséhez, ha a hibát saját alkalmazottaik követték el. Az így keletkezett károkat azonban a hitelt felvevőknek kell megfizetniük. A Bretton Woods-i intézmények még nyernek is saját hibáikból; a korábbi hitelekből származó veszteségek finanszírozására újabb hiteleket nyújtanak. Ez a kockázat- és felelősségmentes döntéshozatal teljesen ellentmond a piac törvényének (amit pedig elsősorban ők hirdetnek), és ezen intézkedések nagyban hozzájárultak a jelenlegi problémákhoz. Az sem igaz, hogy a legtöbb ország kezd kilábalni az adósságválságból. Az IMF és a Világbank adatainak módszertani háttérét ismerve kimutatható, hogy elsősorban azért tűnhet így a helyzet, mert egyre több a késedelmes fizetés. Raffer két javaslatot fogalmaz meg. Először is a Bretton Woods-i intézményeket pénzügyileg felelősségre vonhatóvá kell tenni, és az általuk megkárosított embereknek meg kell adni a kártérítéshez való jogot. Másodsorban az adósságválságot olyan mechanizmus segítségével kell megoldani, amely a kötelezettségeket és a fizetőképességet összhangba hozza. Ki kellene alakítani egy olyan fizetéseképtelenségi eljárást, amely az érintett lakosságnak beleszólást biztosíthatna egy gazdaságilag életképes és társadalmilag elfogadható rendezési terv megvalósításának folyamatába.

Lionel Cliffe (University of Leeds) azt kérdezi előadása címében, hogy "képes-e tanulni a Világbank". Bár az intézmény politikamentesnek vallja magát, az utóbbi időkben a politikai feltételeesség is a napirendjére került. *A Világbank kezében összpontosuló erő* kb. 15 évvel ezelőtt nőtt meg igazán, amikor bevezették a szerkezeti kiigazítást. Ezáltal a bank komoly befolyásra tett szert az eladósodott országok gazdaságpolitikáinak kialakításában. Az azonban nem világos, hogy kinek a nevében gyakorolja a Világbank ezt a hatalmat, és miért vállal ennyire nyíltan politikai szerepet. Ez utóbbira a választ meríthetjük a szociológiából, miszerint a bürokrácia jellemzője; hogy mindig nagyobb szerepet és hatalmat akar magának, vagy adhatunk politikai választ is, miszerint a nyugati kormányok a "segítségnyújtás" révén igyekeznek minél nagyobb befolyást szerezni. Az utóbbi időkben azonban megjelennek a Világbankon belül is olyan hangok, amelyek az intézményt önkritikára kényszerítik. *Az új jelszavak* a szegénység csökkentése és a demokratizálódási folyamatokban való segítő szerep. Az előadó szerint reménykedhetünk benne, hogy a 90-es évek szerkezeti kiigazítási politikái mások lesznek, mint a 80-as években, mivel az elmúlt évtizedekben ez a fajta politika vezetett a

szegénység növekedéséhez és a további polarizációhoz.

Janet Bruin (WILPF, Genf) szokatlan, ám elgondolkodtató szemszögből vizsgálta a Bretton Woods-i intézményeket. Azt igyekezett bemutatni, hogy milyen hatással vannak az emberi jogokra ezen nemzetközi pénzügyi intézmények intézkedései. Az ENSZ stabilitással és gazdasági haladással kapcsolatos dokumentumai a népek önrendelkezési jogát, valamint gazdasági, kulturális és szociális jogokat emlegetnek. Számos ország volt aláírója a Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának és a két Egyezségokmányának. Ennek ellenére a világ különböző részein 1 milliárd ember él abszolút szegénységben, azaz az alapvető emberi jogok megléte nélkül, és az IMF és a Világbank intézkedései csak rontanak a helyzeten, ahelyett hogy javítanának. A szerkezeti kiigazítások következtében nettó forráskiáramlás történik a fejlődő országokból a fejlett ipari országokba. Az IMF és a Világbank rendelkezései alapján (a költségvetési deficit csökkentése, valutaleértékelések, az árak liberalizálása stb.) az érintett országok kormányai kénytelenek az egészségügyre, oktatásra és szociális ellátásra fordított kiadásokat csökkenteni. Nem különb a helyzet Kelet-Európában sem, ahol a szerkezeti kiigazítás dezindusztrializációhoz és a perifériára süllyedéshez vezet. Az előadó szerint ahhoz, hogy az emberi jogok érvényesülésének esélyt adjunk, többek között el kell törölni az adósságokat, a nemzetközi pénzügyi intézményeket *ki kell vonni az USA ellenőrzése alól, és az ENSZ felügyelete alá kell helyezni őket.*

A Bretton Woods-i intézmények és Kelet-Európa

Bizonyára közismert tény, hogy Magyarország 1982-től a Valutaalap és a Világbank tagja, és ennek alapján rendszeresen élünk hitelfelvételi lehetőségünkkel. A szerkezeti kiigazítás üdvözítő és kevésbé üdvözítő hatásait mindenki a saját bőrén tapasztalja. Nem más a helyzet a többi kelet-európai országban sem.

Szombati Bea a *Magyar Nemzeti Bank* részéről Magyarország és a Valutaalap viszonyát tekintette át a csatlakozástól egészen napjainkig. Csatlakozásunk óta a szerkezeti kiigazítás legfőbb eleme a Nyugat felé való nyitás és a megfelelő gazdasági intézményrendszer megalkotása volt. Az 1982 és 1989 közötti időszakban 4 készenléti hitelmegállapodásra került sor, amelyek mindegyike piaci reformokat, valamint a hazai kereslet és a kormányzati kiadások szabályozását sürgette. 1987-ben került napirendre az első átfogó stabilizációs és szerkezet-kiigazítási program, amelynek keretében létrejött a kétszintű bankrendszer, bevezetésre került az ÁFA és az SZJA, valamint megindult az árak és az import liberalizációja. 1988-ban egy új készenléti hitelmegállapodás létrejöttéhez elő kellett készíteni a társasági törvényt és folytatni kellett az árrendszer reformját. A szociális ellátás reformja már 1989-ben az IMF napirendjén volt. Az

1989/90-es politikai változások után a Valutaalap és a Világbank még nagyobb szerepet kapott a gazdaság megreformálásában. E korszak kulcsszavai: privatizáció, dereguláció, a monopóliumok megszüntetése és a szerkezeti átalakítás voltak. Az előadó véleménye szerint bár a Horn-kormány a reformok sorozata ellenére katasztrofális pénzügyi állapotban vette át az ország irányítását, *az országnak kétségkívül szüksége van az IMF támogatására*, és folytatnia kell a kiigazítási intézkedéseket.

Martin Summers (CAFOD, London) egész Kelet-Európát vette szemügyre. Véleménye szerint ebben a régióban 1989 után az átmenetnek egy jellegzetes típusa alakult ki. Minden ország *igyekezett átvenni a neoliberális gazdaságpolitikákat*, amelyeket akkor már egyre több oldalról értek kritikák. Ez a lelkesedés a piacközpontú gazdaságpolitika iránt azzal magyarázható, hogy a korábbi rendszerek hibáit az állam kudarcának tulajdonították, és ezért az államnak a gazdaságból való kivonulása tűnt az egyetlen elfogadható megoldásnak. A neoliberális politikusok azonban több olyan tényezőt nem vettek figyelembe, amelyek hatására a neoliberális programok mást eredményeztek. A monopóliumok nagy aránya miatt az árak liberalizálása magas inflációt váltott ki a hatékony forrásallokáció helyett. A kereskedelem liberalizálása rontotta a hazai termelők helyzetét stb. "A liberális utópia liberális rémálomba torkollott." Az alternatíva: szociális paktumok mellett lehetne mérsékelt élénkítésbe kezdeni, és újszerű módszereket kell találni az ipari termelés helyreállítására. Kelet-Európának még így is nagyobb mozgástere van, mint az afrikai vagy latin-amerikai országoknak, és eredményeik talán kedvező hatással lesznek a világ többi részére is.

Szombathelyi Ferenc és Mandel Miklós (BKE) azt a kérdést vetették fel, hogy van-e alternatívája a monetarizmusnak. Akkor ugyanis, amikor a kelet-európai társadalmak elhatározták, hogy nyugati típusú gazdaságot építenek fel, a szabad piac meglehetősen sikeresnek bizonyult Nyugaton. A nemzetközi pénzügyi intézmények monetarista elveikkel vezető szerepet játszottak a volt szocialista országok átalakításában. *Az egyik ideológiát felváltotta egy másik*, miközben szakértői csoportok ezen újabb elmélet hiányosságait is kimutatták. Az átalakítási programok arra a téveszmére épültek, hogy a valutaleértékelés, az árak liberalizációja és a privatizáció gyors felemelkedéshez és a nyugati integrációhoz való csatlakozáshoz vezethet. A monetáris restriktív, amely csak mint rövid távú eszköz működhet sikeresen egy fejlett gazdaságban; hosszú távú gazdaságpolitikaként alkalmazták, mégpedig fejletlen gazdaságokban. A neoliberális politika hibáit hosszan lehetne sorolni. Ma már e politika támogatói is kezdik belátni ezeket a problémákat és talán így van lehetőség egy alternatív stratégia kidolgozására.

Catherine Samary (l'Université Paris) az IMF-nek Jugoszláviára gyakorolt hatásaival foglalkozott. A 80-as évek jugoszláviai adósságválságának külső és belső okai voltak, de a külső okok azért voltak jelentősebbek, mert a válság megoldására javasolt intézkedések még inkább rontottak a helyzeten. Az előadó többször is hangsúlyozta,

hogy a válságot nem az öngazgatási rendszer elégtelensége okozta. Az IMF lényegében klasszikus módszereit javasolta, *függetlenül a jugoszláv társadalom jellegzetességeitől*. Mindez a gyakorlatban az öngazgatás jogának elfojtását, a magántulajdon felé való eltolódás kényszerűségét jelentette. E politika hatására többek között nőttek a régiók közötti különbségek, aminek széthúzó erejét tovább erősítették a politikai fejlemények. A privatizációs folyamatok kiélezték a szövetségi és köztársasági erők közötti konfliktusokat, és erősítették a nacionalista tendenciákat. A nyugat-európai integráció vonzása csak erősítette a politikai viszályok mögött húzódó társadalmi-gazdasági dezintegráció folyamatát, az azóta már megismert következményekkel.

A konferencia záróvitáján az előadók és a hozzászólók többsége egyetértett abban, hogy a jelenlegi válság *globális jellegű*, és tüneti kezelés helyett a Bretton Woods-i intézményeknek is a *problémák gyökeréhez* kell visszanyúlniuk. A jelenlegi út folytatása akár a világgazdasági rendszer teljes összeomlásához is vezethet, amelyből az egyetlen kiút egy valóban nemzetközi gazdasági intézményrendszer létrehozása lehetne. Nyilvánvaló, hogy nemzetközi összefogásra van szükség, és ebben helyet kell, hogy kapjanak az adós országok is.

Reményeink szerint e konferencia hozzájárult egy árnyaltabb kép kialakításához a Bretton Woods-i rendszert és az egész II. világháborút követő nemzetközi gazdasági rendet illetően. Fontosnak tartjuk ezt a rendezvényt olyan szempontból is, hogy pótolni tudta valamelyest a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatok (nemzetközi politikai gazdaságtan) egyetemi oktatása terén mutatkozó hiányosságokat. Mindez nem jöhetett volna létre a Magyar Nemzeti Bank, az OTP-Bank, az MTA Világgazdasági Kutatóintézete, a Magyar Közgazdász Alapítvány és a Köz-Gazda Alapítvány pénzügyi támogatása, valamint a BKE vezetésének hathatós segítsége nélkül.

Gervai Pál:

Megjegyzések Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*
című könyvéhez

A társadalom-, illetve a történelemfilozófia kivételesen olyan terület, amelyen nem az egyébként legfejlettebb országok képviselik a világszínvonalat. A legkorszerűbb technikai és társadalomszervezési elveknek megfelelő ideológia (és propaganda) a korábbi nyugati blokk tömbhatárain kívül, az ellentétes tábor területén volt megragadható. Ez (az aszimmetrikus szerkezet) a kulcsa az elmúlt kétpólusú világrend és az új, egypólusú világrendre való áttérési folyamat megértésének. Fukuyama munkája tipikus esete annak, hogy miért nem képviseli a világszínvonalat a társadalom-, illetve a történelemfilozófia területén egy olyan ország, amely egyébként majdnem minden ágazatban az élen halad. Fukuyama könyve szerintem jó, sőt sok helyen nagyon jó, mindazonáltal határozottan kijelenthető, hogy nem a "csúcstechnikát" jelenti a történelemfilozófia (a társadalomfilozófia, a politikai filozófia, a politikai gazdaságtan stb.) területén. Ennek gyakorlatilag és lényegében politika-földrajzi oka van – A tárgyalt munkával való vita nem is jelent mást, mint hogy a Jalta nevével fémjelzett korszak politikai és gazdasági szerkezetének és az ebből a korszakból az új világrendbe való átmenet folyamatának minél pontosabb kifejezésére törekszünk.

I.

Először tekintsük át vázlatosan a könyv tartalmát!

A könyvnek van egy alapélménye, egy alapvető helyzetértékelése, amely körül az egész gondolatmenet forog, és amelyhez a történelmi fejlődési utat kívánja a szerző felrajzolni. Ez a helyzetértékelés pedig a következő: a kétpólusú világrend keleti tömbjében – vissza nem fordítható módon – rendszerváltás ment végbegy és ez a rendszerváltás egyrészt a szocializmus, a kommunizmus, a marxizmus, a bolsevizmus (ezek itt most szinonimák) vereségét, bukását, másrészt – az elhanyagolható kivételektől eltekintve – a liberális demokrácia világméretű győzelmét és szétterjedését jelenti. A liberális demokrácia a kormányzás meghaladhatatlan formája, amelytől egyszersmind visszafelé sem vezet út, tehát lényegében se előre, se hátra nincs történelmi mozgás: a

liberális demokrácia általánossá válásával a világ egy egységesülési folyamaton megy át, és amely kormányzati forma világméretű megszilárdulásával (megfelelő filozófiatörténeti hivatkozás felhasználásával) kimondható hogy a történelem véget ért. (A legtöbb vitám természetesen magával a helyzetértékeléssel lesz, amelyből ezután már a levont következtetések könnyebben bírálhatók.)

A könyv fő tétele szorosan kapcsolódik Fukuyama alapvető helyzetértékeléséhez: A kétpólusú világrend által meghatározott *status quo* idején általánossá vált (nyugati) felfogással szemben – miszerint a történelemnek nincsen iránya – az új világrend kialakulásával igenis kimondható, hogy a történelemnek van, pontosabban volt iránya, és ez az irány a liberális demokrácia világméretű győzelmében jut kifejezésre, amely ugyan különböző hullámokban terjedt szét a világban, de végül is ez elhanyagolható kivételektől eltekintve általánossá vált. A "történelem vége" kifejezés Fukuyama szerint nem azt jelenti, hogy a jövőben nem fognak különböző történelmi jelentőségű események történni az emberi társadalom életében, hanem azt, hogy a liberális demokrácia formájában olyan kormányzati forma szilárdult/szilárdul meg a világon, amelyet, mint kormányzati formát nem lehet meghaladni, és egyszersmind nem lehet a korábbi zsarnokságok szintjére visszafejlesztetni sem. A "történelem vége" és a "liberális demokrácia" fogalom összekapcsolását Fukuyama Hegel filozófiai örökségével alapozza meg, amely szerint a liberális demokrácia eszméjének a zsarnoki államokra való rákényszerítése és e kényszer általi kiterjesztése (konkrétan a francia rendszernek egyes német országrészekre 1806-ban történt átvitele) a történelem végét jelenti, mert az igazságtalan összeütközéseknek megszűnik az alapja.

A könyv szerkezete világos és áttekinthető, sőt annyira az, hogy hozzásegít a tartalmi hibák meghaladásához is. A munka azt a célkitűzést követi, hogy a nyugati társadalmi-gazdasági rendszert alrendszerenként mutassa be, és bizonyítsa, hogy az alrendszerek külön-külön és együtt is alátámasztják a történelem végére, mint a liberális demokratikus kapitalizmus győzelmére vonatkozó tételt. Három fő részt különíthetünk el:

- 1.) a szűken vett gazdasági szféra, a piaci modell tárgyalását;
- 2.) a liberális-demokratikus politikai rendszer tárgyalását, ezen belül:
 - a) az általános filozófiai közelítést;
 - b) a filozófiatörténeti fejlődési vonal oldaláról történő közelítést;
 - c) a politikai szerkezeti szempontot;
 - d) a demokrácia gazdasági, szervezeti vonzatát;
 - e) a demokrácia nemzetközi összefüggését; végül pedig
- 3.) a politikai és a gazdasági alrendszer együttes működésének, illetve esetleges meghaladhatóságának a tárgyalását.

A kelet-európai átalakulással kapcsolatban Fukuyama hangsúlyozza, hogy a szocialista tábor a gazdaság területén szenvedett vereséget a Nyugattal szemben, de ez nem csak a szűken vett technikai és a hatékonyságbeli elmaradást jelenti, hanem azt is, hogy a keleti tömbre ható gazdasági fejlődés aláásta az ideológiai alapokat is, lehetetlenné tette az – úgymond – totalitárius rendszer számára az uralma alá tartozó népek gondolatainak a további ellenőrzését. A központi ellenőrzés fokozatos gyengülése és a civil társadalom önálló életre kelése aláásta a korábbi legitimitást. Ez a marxizmus vereségét jelenti, és a jelen tapasztalatok fényében a szerző szerint Hegel bizonyult jobb prófétának Marxszal szemben, mert ugyan létrejött a világ egyetemes történelme, de ez a liberalizmus és nem a szocializmus elvei alapján történő egyetemesülést jelenti... Fukuyama *Kojéve* francia filozófusra hivatkozva kifejti, hogy a kommunizmus csak az elmaradott népek szabadsághoz jutásánál játszik/játszott szerepet, és a háború utáni Nyugat-Európában valósultak meg a francia forradalom és bizonyos mértékig a mami osztály nélküli társadalom elvei. (Már itt megjegyzem, hogy mind Kojéve, mind Fukuyama ennek ellenére következetesen kapitalizmusról beszél a háború utáni Nyugat-Európával kapcsolatban.)

A könyv szűken vett gazdasági fejezete szerint a technikai fejlődés irányt szab a gazdasági modell fejlődésének és ez a modell a szabad piacgazdaság. A szabad piacgazdaság modelljének a fő összetevői: a vállalkozás szabadsága, a kormány korlátozott hatóköre, a gazdasági liberalizmus, a népfelség elve, a nyitott gazdaság, a kapitalizmus és egy szűken vett gazdasági szférán kívüli tényező: a demokrácia. Marx tévedett, amennyiben a munkamegosztás tagadására építette a jövő gazdasági modelljét; a munkamegosztás, a specializáció maradandónak bizonyult; a modern tudomány elképzelhetetlen nélkül.

Az iparosodásnak a következő fő gazdaságtörténelmi fokozatait különböztethetjük meg: a könnyűipar kifejlődése, a nehézipar megszilárdulása és az információs technika elterjedése. A marxizmus Waterloo-ja a posztindusztriális társadalom, mert a tudományos-technikai civilizáció bonyolultságának az elért foka meghaladja a centralizált tervhivatalok képességeit (Hayek sic!!), és így végérvényesen győz a decentralizáció. Egyszersmind a pártmunkás kénytelen átadni helyét a managernek. A pártmunkás által képviselt ideológia, a szocializmus eszmerendszere gátja a jólét és a technikai haladás megvalósításának. A kelet-európai átalakulás azt bizonyítja, hogy a piac modellje végérvényesen győzött a tervgazdasági modellel szemben. A tervgazdasági modell csak

arra volt alkalmas, hogy a nyugati fejlettség XX. század eleji szintjét, a nehézipari szintet reprodukálja a keleti tömbben.

A politikai demokrácia tárgyalását Fukuyama azzal vezeti be, hogy hangsúlyozza, hogy a gazdasági hatékonyság megvalósításához nincs feltétlenül és kizárólagosan szükség a politikai demokráciára, mert autokratikus rendszerek is képesek magas hatékonysági szintet elérni. A demokrácia megvalósulásának *nem gazdasági oka van*. Marx minden politikai jelenséget valamilyen gazdasági tényezőre akart visszavezetni; ezzel szemben itt is Hegelnek van inkább igaza, aki a demokrácia kialakulását, és a szélesebb értelemben vett politikai jelenségeket egy nem-anyagi tényezőre vezette vissza: a demokrácia létrejöttének az oka az embereknek az *elismerésre való törekvésében* ragadható meg. Bár Marx is kimondja, hogy a szabadság birodalma túl van a szükségszerűség birodalmán, de éppen ezért is hangsúlyozható, hogy az elismerésért való harcban *nincsen egy szemernyi materializmus sem*. Ez Fukuyama könyvének a történelem irányára vonatkozó megállapítása mellett a másik legfőbb tétele, és ez az, amit a legkülönbözőbb oldalakról közelít meg.

A filozófiai közelítés első gondolata Hegel "úr-szolga viszony" felfogásához kapcsolódik. Eszerint az úr azért válik azzá ami, mert kész az életét kockára tenni azért, hogy elismerjék, míg a szolga nem hajlandó ugyanezért az életét kockáztatni, és ezért inkább behódol az urának. Így az úr eléri, hogy a szolga elismeri őt.

A filozófiai közelítés második gondolata az, hogy Fukuyama visszanyúl Platón *Állam*-ának a pszichikum és egyszersmind a városállam szerkezetének alapvető jelentőségű, modellszerű leírásához. Platón a lélek három részét különbözteti meg: a vágy, az indulat (akarat) és az ész. Ezeknek a lélekrészeknek meghatározott erények felelnek meg: a vágnak a mértékletesség, az indulatnak a bátorság, az észnek a bölcsesség. A három lélekrész és az ezeknek megfelelő erények jellemzik a görög városállam megfelelő rétegeit: az iparosokat, illetve a kereskedelmi és a mezőgazdasági kistermelőket, a katonákat (őröket) és a filozófusokat. Mármost Fukuyama szerint eddig a társadalomtudományban – helytelenül – csak a vágy és az ész tényezőit vették megfelelő módon figyelembe, az akaratot, illetve az ennek megfelelő bátorság-erényt nem. (Ez súlyos szövegértelmezési hiba, amire ki fogok térni!) A katonák által hordozott akarat, illetve a bátorság további jellemzésével jutunk el az ember olyan tulajdonságának a felismeréséhez, ami az elismerésre, a dicsőségre való törekvést, az önérvényesítést jelenti. Fukuyama sokszor használja ennek az eredeti görög kifejezését: ez a *thümosz*. A *thümosz*

jellemezheti a zsarnokot is, aki valóságos érdeménél nagyobb elismerésre törekszik (*megalothümia*), de jellemezheti az igazságosan élő polgárt is, aki a többi polgárral egyenlő elismerésre törekszik (*izothümia*). A *thümos*-ból tehát jó és rossz egyaránt származhat, de a lényeg az, hogy enélkül nem érthetők az ember tényleges motívumai.

A filozófiatörténeti közelítésnél Fukuyama azt hangsúlyozza, hogy pl. az angol klasszikus liberalizmus (Hobbes, Locke) csak a vágy és az ész működésének a formáit tárja fel, s bár érzékelik a *thümosz* jelenlétét, ezt háttérbe szorítják, és csak a gazdasági magáncselekvés politikai keretfeltételeit kívánják megteremteni. Hegel (és kérdésfeltevésében Kant) eszerint előbbre jutott a klasszikus angol liberalizmushoz képest, mert a *thümosz* számára is mozgásformát akar találni. Ez a mozgásforma pedig a liberális – és egyben – demokratikus állam.

A politikai szerkezeti közelítés azt emeli ki, hogy a liberális demokrácia éppen azon alapul, hogy a különböző emberek thümotikus hajlamait kiegyensúlyozza, másrészt az indokolatlan *megalothümiá*-t elnyomja. Ez a hatalommegosztást jelenti, továbbá az igazságos és egyenlő elismerés kivívását. Kojéve is Hegel gondolatát folytatva fejt ki, hogy az úr-szolga viszony azért változik meg, mert az urat nem elégíti ki, hogy csak a szolgák ismerik el, másrészt a szolgák idővel képessé válnak arra, hogy kivívják uraiktól az elismerést. Így kialakul az *izothümia*. Az amerikai polgárháború is az igazságos értelemben vett *thümosz* megnyilvánulása volt (mármint az északiak részéről), mert a liberális demokráciát kényszerítette ki a rabszolgotartó déliektől.

A munka, az emberi munkavégzés nem magyarázható csupán a szűken vett szükséglet-kielégítésre irányuló vágygal. Max Weber is a protestáns etikát nevezte meg, mint a sajátos kapitalista termelési mód kialakulásának fontos okát – állítja Fukuyama. A protestáns etikában kifejezésre jutó hivatástudat az, ami a puritán felhalmozási-szerzési magatartást és szorgalmat magyarázza. Sem Madisonnak, sem Parsonsnak nincs igaza, mikor a liberális demokráciában megnyilvánuló érdekcsoportokat szűk gazdasági érdeken alapuló klikkeknek tekintik; ezek nem egyszerűen ökonómiai jelenségek, hanem inkább a *thümosz* által motivált a gazdasági szférát is érintő pszichológiai-filozófiai megnyilvánulások. A korábban irracionális törekvések válnak a történelem előrehaladtával egyre inkább racionálissá. Jellegzetesség, hogy a vallás pl. jobban motivál munkára, mint a liberális demokrácia. Elképzelhető olyan fejlődés, amely inkább a japán mintát követné (mint inkább az amerikai), ahol a csoportérdek dominál és nem az

individualizmus. Japánban egypárti diktatúra van, de ez olyan egypárti diktatúra, amelyet a nép akart.

A liberális demokrácia modelljének az államközi kapcsolatokra való kiterjesztése Fukuyama könyvének talán a legmasszívabb és legnagyobb horderejű része. Fő mondanivalóját Henry Kissinger politikai filozófiai modelljének kritikájára építi. (Kissinger politikai filozófiáját realizmusnak nevezik. Eszerint a világ kétpólusú jellegét kell fenntartani, mert ez a két pólus egymást ellensúlyozza és kiegyensúlyozza, mindkét fél agresszív törekvéseit meggátolja. Ez biztosítja a megnyerhetetlen világháború kitörésének az elkerülését, ami mindkét fél érdeke is egyben. *A status quo*-nak ezen modellje egyben a történelem irányának a tagadása is, mivel egyik rendszer sem kényszerítheti magát a másikra.) Mármost Fukuyama szerint a realizmus ideje lejárt. A liberális demokrácia keleti tömbbeli győzelme azt bizonyítja, hogy az egyik rendszer eszméje *kiterjeszhető* a másikra, a kétpólusú világmodell a múlté, a realizmust tagadó morális offenzívának – azaz a liberális demokrácia forradalmi "provokálásának" – megvan a létjogosultsága, hiszen ez már nem vezet háborúhoz, mert a liberális demokrácia nem is érdekelt a háborúban, mivel a rabszolga vált úrrá, nincs fölötte idegen hatalom. (Maliciózan megjegyzem, hogy szerintem Fukuyama ezen álláspontja miatt nem tartottak igényt arra, hogy továbbra is az USA külügyi apparátusában dolgozzon.)

Fukuyama továbbá kifejti, hogy a nacionalizmus, illetve a világméretű többpólusosság, az imperializmus, pl. a fasiszmus is a nemzeti, vagy regionális szintre emelkedett *megalothümia* következménye, ami irracionális. A megoldás a nemzeti határok megszűnése, a hatalmi politikának a világpiacban való feloldása. Ez Kant egyetemes liberalizmusra vonatkozó kétszázéves elméletének gyakorlati megvalósulása. Az irracionális elismerésvágyat felváltja a racionális, a kényelmes öfenntartásra irányuló általános emberi magatartás. A nemzetközi ügyek intézésének fő fóruma az ENSZ-ről átkerülhet a NATO-ra.

A könyv harmadik fő gondolati egységében a liberális demokrácia két irányból történő kritikájának az ismertetését és a liberális demokrácia eszméjének a kritikákkal szembeni védelmét kísérli meg Fukuyama. A baloldali kritika szerint a liberális demokrácia nem egyenlő módon ismeri el és értékeli az egyenlő embereket. A jobboldali kritika szerint a liberális demokrácia egyenlőnek ismeri el és egyenlőknek értékeli a szükségképpen nem egyenlő embereket. A liberális demokrácia csak akkor jelentheti bizonyítottan a történelem végét, ha meg tudja védeni magát a kritikákkal szemben, és

ténylegesen kielégíti a *thümosz* vele szemben támasztott igényét. "A liberális demokrácia jobb, mint a kommunizmus és a fasizmus, de jobb-e önmagához viszonyítva?" – teszi fel a kérdést Fukuyama.

A liberális demokrácia baloldali kritikája szerint a szabadság és az egyenlőség nem optimalizálható. Ha szabadság van, a rendszer adós maradhat az egyenlőség teljesítésével. A marxizmus viszont – így Fukuyama – az egyenlőség érdekében megszüntette a szabadságot, és egy államszörnyet hozott létre. Szabadság létezhet demokrácia nélkül (sic!): a demokrácia az egyenlőséget jelenti. A modern nyugati állam pl. akkor, amikor a sérült embereket támogatja (pl. azzal, hogy a mozgássérültek számára külön feljárókat épít a házakhoz) nem a sérült emberek pusztá szükségleteit elégíti ki, hanem a *thümosz*-ukat, vagyis egyenlő emberként való elismerésüket valósítja meg. Ezt a példát azért hozza fel Fukuyama, mert ezzel a problémának a liberális demokrácia keretei közötti megoldását véli bizonyítottnak. Ehhez hasonló példaként említi még az ökológiai mozgalmak szerepének az elismerését is, mert az ökológia mozgalom az ember és természet egyenlőségének, vagy egyikük magasabb rendűségének a kérdését feszegeti, tehát az emberek magasabb rendűsége nemcsak egymáshoz, hanem a természethez viszonyítva is felvetődik. A könyv szerint tehát ezek a kérdések megoldhatók a liberális demokrácia keretei között.

A liberális demokrácia jobboldali kritikáját Fukuyama mélyebbnek ítéli a baloldalinál, és meglehetősen meggyőzően ismerteti azt, elsősorban *Nietzsche* munkássága alapján. Eszerint Nietzschénél a demokráciában nem arról van szó, hogy mindenki egyformán úr lenne, hanem arról, hogy a demokráciában nincsen úr, csak a rabszolgák uralma érvényesül. Elfogadhatatlan, hogy mindenkit egyformán ismerjenek el, hiszen a jó éppen abban van, hogy valakik különbek lehetnek másoknál. A demokratikus társadalmakban langyos közepszerűség uralkodik. Arisztokrácia nélkül nincsenek szép, de haszontalan dolgok. A legerősebb érvként az fogalmazódik meg, hogy, ha nem lehet a kiemelkedésért harcolni, akkor nem érvényesülhetnek nagy emberi erények. Szükség van tehát az igazságtalanságra, mert az ellene való küzdelem hozza felszínre az ember legnemesebb tulajdonságait. Ha a forradalom eléri a célját, már nem igényel olyan emberi tulajdonságokat, amelyek az igazság kivívásához kellenek. Ha megszűnik az igazságtalanság, az ember természeti lényvé válik. Lehetséges, hogy az ember anyagi jóléte megvalósul, de nem lesz elégedett önmagával, nem lesznek céljai. Megállapítható

olyan ellentmondás, hogy szükség van a jólétre, de az emberek kockáztatni szeretnének, miközben háborúzni *nem lehet!*

Fukuyama erre a felvetésre is a liberális demokrácián belüli megoldásokat próbál felvonultatni. Elmondja, hogy *a megalothümia*, ami egyaránt jó és rossz is lehet, a *gazdaság szférájába* (sic!) kerül; a gazdaság képes teret adni a különböző indulatok nem kártékony kiélésének. Továbbá a társadalom lehetőséget ad egy sor *tartalom nélküli* (!?), öncélú, haszontalan, formális tevékenységnek: így pl. a sportnak és a szabadidő eltöltésére alkalmas egyéb foglalatosságnak. (Fukuyama nem veszi észre, hogyha valamilyen tevékenység teljesen funkciótlan, akkor nem töltheti be azt a szerepet, amire eredetileg hivatott volt.) A polgári egyesületek – így Fukuyama -, mint közvetítők egyén és állam között, teret engednek a *thümosz* érvényesülésének, de a hagyományos közösségi életnek a liberalizmus árt: az önérdék kikezdi a tradicionális közösségiséget.

De mintha magát Fukuyamát sem elégítené ki ez a válasz, mert olyan mozzanatokat elevenít fel, amelyek a történelem vége előtti korszakok iránti nosztalgiára utalnak. Pl. idézi Hegelt, aki szerint háborúra szükség lenne, mert az értékes közösségi érzelmeket és erényeket váltana ki. Ha igaz ügyért nem lehet harcolni, akkor majd ellene fognak, vagy esetleg éppen unalomból fognak háborúzni. A XX. század történetében mind a 1968-as diáklázadás, mind az a tény, hogy az I. világháborúban a tömegek *kívánták* a háborút, Fukuyama szerint azt bizonyítja, hogy az emberi természetben mélyen benne van az öncélú küzdelem iránti igény. (Rendkívül súlyos félreértés!) Az is félreértés, hogy Nietzsche szerint nincsen közjó, hogy csak *thümosz* van, amit legfeljebb megszelídíteni lehet, amit a liberális demokrácia lehetővé tesz.

Fukuyama a gondolatmenetét végül is azzal a nem túlságosan meggyőző gondolattal zárja, hogy a történelemnek két pillére van: a racionális vágy és a racionális elismerés, amelyben az ész alkalmazása révén a liberális demokrácia meghaladásának a feltételei nincsenek meg.

II.

Ezek után most pontokba szedve próbálom a kritikai észrevételeimet megfogalmazni, – legalábbis a legfőbb gondolatokat illetően.

1.) *A helyzetértékelés problémája.* A hidegháború nemzetközi politikai szerkezetét kell helyesen megértenünk ahhoz, hogy azután a rendszerváltás folyamatát is jól tudjuk megragadni. Fukuyama is még annak a modellnek a foglya, amely szerint a hidegháború a két világrendszer háborúba nem torkolló konfrontációja, a szabadvilág és a bolsevizmus által megteremtett rabság ideológiai, társadalmi, gazdasági stb. szembenállása. Eszerint a modell szerint a hidegháborús világrend abban áll, hogy a világ a két ellenséges katonai tömb között egyszerűen csak fel van osztva, és az egyes táborok ideológiája – a szabadság, illetve a rabság – éppen csak azokra területekre érvényes – azaz ideológiájának azokon a területeken valósul meg az uralma –, amelyekre a megfelelő katonai tömb politikai földrajzi hatása kiterjed. Ez a modell tehát a hagyományos imperializmus-elmélet kereteit nem lépi túl (tréfásan megjegyezhetném, hogy még túlságosan is Leninhez kötődik), amely szerint az imperializmus abban áll, hogy a világot az egyes katonai hatalmak egymás között gazdaságilag és területileg felosztják; és a hidegháború tapasztalata ehhez az elméleti hagyományhoz csak annyit tesz hozzá, hogy a világ gazdasági és területi felosztása mellé hozzáteszik *a világ ideológiai felosztásának* a tételét is.

Ezzel szemben a hidegháború politikai szerkezete abban ragadható meg, hogy együttesen létezik a két katonai tömb között a konfrontáció és egy sajátos munkamegosztás! Ez a munkamegosztás abban áll, hogy a nyugati politikai rendszernek megfelelő ideológiát a keleti tömbben fejezik ki – miközben a nyugati ideológiának megfelelő gyakorlatot valósítják meg Keleten –, ami végül is a keleti ideológiát eltorzítja és lerontja, bár a keleti ideológiának ez a torzulása amiatt is megtörténik, mert e pozitív kifejező funkciója a konfrontáció keretei között valósul meg. Ahogy Marx a használati érték és a csereérték dialektikáját ábrázolja a *Tőke* című művében, így lehet a tartalom és forma ellentétét és egységét ábrázolni a hidegháború nemzetközi politikai szerkezetének az esetében. A lényeg tehát az, hogy a konfrontációnak határt és keretet szab az a tény, hogy a két katonai tömb között egy sajátos munkamegosztás is létezik a gyakorlat és az ideológia között: a nyugati társadalmi-gazdasági rendszerek megfelelő ideológiát a keleti tömb politikai földrajzi területén fejezik ki. Ennek az állításnak, vagy hipotézisnek a történelmi dokumentumokkal való igazolása még előttünk áll, de a dialektika alkalmazása már lehetővé teszi a modell valamilyen mértékű kezelését.

A hidegháború szerkezetének az ilyen meghatározásából következik a rendszerváltás sajátos értelmezése. A korábbi keleti tömbben nem egyszerűen – sőt a szűk

értelemben véve egyáltalán – *nem a nyugati ideológia* győzött, hanem *a nyugati társadalmi-gazdasági rendszer*, a korábbi keleti ideológia révén történt kifejeződése nélkül. Fukuyama téved, ha azt hiszi, hogy a hidegháború során ténylegesen a nyugati térfélen látható ideológia az, ami egyszerűen csak kiterjedt volna a keleti térfélre. Ezzel szemben – szerintem – pontosabban fejezzük ki a folyamatot akkor, hogyha azt mondjuk, hogy végül is a nyugati társadalmi-gazdasági rendszerrel a nyugati ideológia is győzött a korábbi keleti tömbben. De a nyugati ideológia nem az, ami a hidegháború idején a nyugati térfélen annak látszott, hanem a tényleges nyugati ideológiát a keleti területen mondták ki – természetesen a torzításokat és ráakódásokat leszámítva. Tehát most egy olyan átmeneti időszakban élünk, amikor – történelmi léptékkal mérve viszonylag rövid időtartamra – szünetel a valóságosan működő társadalmi-gazdasági rendszer tényleges ideológiai kifejezése! Egyébként az az összefüggés, mely szerint a keleti tömbben fejezték ki a Nyugaton működő társadalmi-gazdasági rendszert ideológiailag, közelebbről azt jelenti, hogy Nyugaton tértek rá a Keleten megfogalmazott társadalmi-gazdasági célok tényleges valóra váltására – ahogy ezt Kojéve állította –, illetve, hogy Nyugaton valószínűleg meg a szó legmélyebb értelmében vett legitimitást, azaz a gondolat, a társadalmi tudat tartós ellenőrizhetőségét, ahogy ezt Fukuyama a keleti tömbre vonatkozóan negatív előjellel kimondta.

A világméretű rendszerváltás továbbá azt is jelenti, hogy átrajzolják a világ ideológiai (ideológiai-földrajzi) térképét. Ennek csak az első lépése volt az ideológiai egységesítés a liberális demokrácia jegyében. A következő lépés a hidegháború folyamán láthatóvá vált keleti és nyugati ideológia egyetemes *szintézise*, vagyis a ténylegesen működő társadalmi-gazdasági rendszernek az ideológiai kifejezésével való egységesítése, egyesítése.

2.) *A történelem irányára és a történelem végére vonatkozó tételek problémája.* Véleményem szerint ez a két tétel Fukuyama legmaradandóbb érvényű mondanivalója. Ezt a két egymással szorosan összefüggő tételt Fukuyama arra a logikára alapozza, hogy a történelemben korábban fellelhető ellentmondások harca elvezet a liberális demokráciához, és a liberális demokrácia már nem tartalmaz olyan ellentmondásokat, amelyeknek a feloldása a liberális demokrácia meghaladásához vezetne. Következésképpen a történelem fejlődésének az iránya a liberális demokrácia állapota felé való mozgásban jut kifejezésre, és ez az állapot, amelyet amennyiben már elértek, a történelem végét jelenti.

Most négy alpontban olyan érveket próbálok felsorakoztatni, amelyek alapján szerintem a történelem irányára és végére vonatkozó megállapítások a liberális demokráciát megőrizve meghaladó szocializmus irányába mutatnak:

a) Ha a feljebb tárgyalt, a nemzetközi rendszerváltásra vonatkozó helyzetértékelésem érvényes, akkor van egy ellentmondás, amelyet eddig a történelemfilozófia nem oldott fel. És ez nem a liberális demokrácián belüli, hanem a modern liberális demokrácia társadalmi- gazdasági rendszere és az ideológia kifejezése közötti ellentmondás. Ennek az ellentmondásnak a feloldása pedig a szocialista ideológia újbóli megjelenésének az irányába mutat.

b) Fukuyama a történelem végét – nagyon helyesen – nem úgy értelmezi, hogy a jövőben nem történne történelmi jelentőségű esemény, hanem úgy, hogy annak a garanciája jött/jön létre, hogy az emberiség nem esik vissza újra meg újra valamiféle barbár állapotba. Ez a történelem *humanista* korszakának az eljövetele. Márpedig a humanizmus fogalma valamelyest túlmutat a liberális demokrácia fogalmán.

c) Az 1990-nel kezdődő korszak, amely a hidegháború szakaszát felváltotta, politikatörténetileg úgy fejezhető ki, hogy *eldőlt a világhatalomért folytatott évezredek harc*. Ez mindenestre pontosabb kifejezés, mint az enyhén misztikus "történelem vége". Ez azt jelenti, hogy a világot ezentúl egységesen és egységes hatalmi rendszerben fogják kormányozni. Az ilyen értelemben felfogott "internacionalizmus"-t pedig, amely ezt a *globalizálódást* jellemzi, nem a liberális demokrácia témakörébe tartozó fogalomként szokták számon tartani.

d) A történelem irányára vonatkozó tétel távolról sem csak azt jelenti, hogy a történelem valamilyen meghatározott állapot felé tart, hanem azt is, hogy bármelyik adott történelmi korban konkrét és tudatos *politikai döntést* hoznak arról; hogy a társadalom milyen irányban fejlődjön tovább. A "történelem irányára" tehát minden korban a történelemnek az ember által való tudatos alakítása is, vagyis mindenkor aktuális politikai-államigazgatási *funkció*. A társadalmat nem lehet anélkül gyakorlatilag irányítani, hogy ne döntenének "programokról", vagy államigazgatási érdekből kifolyólag arról, hogy milyen irányban fejlődjön tovább a társadalom. Nemcsak a szűken vett történelemfilozófiának, hanem magának az egyetemes filozófiatörténetnek az egyik legfontosabb témaköre a történelem irányának a "bölcst", a "tudományos" meghatározása, kiszámítása, amelyet a gyakorlati államigazgatási érdek hív életre. Ami Lao Ce-nél a "tao", ami Herakleitosznál a "logosz", ami Platónnál a "részesedés", ami a Bibliában az

egyistenhit és az örökkévalóság, ami a felvilágosodásnál a reform és a forradalom, ami Hegelnél az "abszolút szellem", és az "ész csele", ami Comtenél a "pozitív szellem" az a modern társadalomtudományban a "történelem iránya" (pl. Gramscinál is). – Márpedig a "történelem iránya" mint igazgatási eszköz, túlmutat a liberális demokrácia fogalomkörén.

3.) *A Kojéve-tétel érvényének a problémája.* Kojéve-nek szerintem igaza van, amikor azt állítja, hogy a második világháború utáni nyugati társadalom az, amely áttért a marxi program és egyszersmind a keleti ideológia által meghirdetett ígéretek (osztály nélküli társadalom, általános jótét, önmegvalósítás stb.) valóra váltására. Ez a gondolat viszont folytatásra szorul. Kojéve ugyanis nem veszi észre, hogy ellentmondásba keveredik, amikor egyidejűleg beszél a marxi program megvalósulásáról és arról, hogy a fejlett nyugati társadalmat továbbra is kapitalizmusnak kell nevezni. Piac és demokrácia nem mondanak ellent egymásnak, mert a piac "csak" a demokrácia folytatása a közvetlen termelésben. Kapitalizmus és demokrácia viszont ellentmond egymásnak, mert a demokrácia a társadalmi termék fölötti *társadalmi* rendelkezést valósítja meg, míg a kapitalizmus a társadalmi termelés egyéni kisajátítása. Kojéve gondolatát éppen akkor sikerül tehát folytatnunk, ha felismerjük, hogy a keleti ideológia fejezi ki a nyugati rendszert. (A demokrácia gazdasági szerepét még külön pontban érintem.)

4.) *A legitimációs probléma.* Fukuyama nagyon éleselméjűen mutat rá arra, hogy a keleti tömbben a válság igazi jellegzetessége abban ragadható meg, hogy a rendszer elvesztette a legitimációját, vagyis a rendszer elvesztette azt a képességét, hogy az emberek gondolkodását, tudatát ellenőrizze. Itt viszont az a kérdés, hogy az a rendszer bukott-e meg, amely egyáltalában a gondolkodás ellenőrzését tűzte ki célul, vagy csak az a sajátos politikai-ideológiai modell, amely a torzulásai miatt valóban a történelem lomtárába való. Itt határozottan szétválik a liberális demokrácia és a modern információs társadalom képlete. A liberális demokrácia ugyanis magát a gondolkodás ellenőrzését mint funkciót tagadja. A legitimáció a modern információs társadalomban pedig éppen azt jelenti; hogy a gondolkodást stabilan és hosszútávon ellenőrizni tudják, amihez pisze jól működő politikai, ideológiai modellre van szükség. Nem Fukuyama tehet róla, hogy nincsen tételesen tájékoztatva arról, hogy a nyugati társadalmi rendszerben a liberális demokráciát kiegészíti a liberális demokratikus gondolkodás ellenőrzése, bár az látszik, hogy a társadalom elsőprő többsége az alapkérdésben azonosan és egységesen gondolkodik. (Marxista nyelven azt a szervezeti formát, amely a

társadalmi tudat ellenőrzését és irányítását megvalósítja, osztálpártnak nevezik.) A liberális demokrácia abban a harcban jött létre, amely a középkori egyház azon elviselhetetlen törekvése ellen irányult, hogy az emberek gondolkodását szankcionálja. Ezért érthető, hogy a gondolkodás irányítása ellen lázadt. Ugyanakkor a liberális demokrácia sem védhető meg, ha eszméjét nem szankcionálják ... S ez valóban a belső ellentmondása: védelme túlmutat saját eredeti képletén.

5.) *A piac problémája*. Kevésbé éleselméjű, ahogy Fukuyama a piac szerepét tárgyalja a modern társadalomban. Elintézi a kérdést azzal, hogy a piac bebizonyította a fölényét a tervgazdasággal szemben, hiszen mind a jólét, mind a fejlett technika a piac-modell révén terjedt el Nyugaton, ellentétben a keleti tapasztalattal. Ez differenciálatlan elemzés, mert a piac-modell önmagában kétféle kimenetet (outputot) is eredményezhet. Ha a kereslet természete olyan, hogy a jólétet és a fejlett technikát képviselő javak iránti igényt közvetíti a termelő egységek számára, akkor a piac valóban a haladás motorja. Ellenben, ha a keresleti oldal valamilyen ok miatt elmaradott, akkor nem kényszeríti a kínálati oldalt arra, hogy a haladást hordozó javakat terjessze el a társadalomban. Ez nem pusztán elméleti érv, hiszen pl. a magyarországi piaci reformok idején tudatosan piacot (keresletet) teremtettek – nemcsak belföldön, hanem többek között Németországban is – egyébként elavult és rossz minőségű magyar termékek számára, bizonyítandó, hogy a szocializmusban még a piac sem tudja a társadalmi-gazdasági haladást közvetíteni. Éppen arról van szó, hogy amikor a piac valóban a haladás szolgálatában áll, akkor is létezik valami olyan, *a piacin kívüli* tényező, amely rá tudja bírnia keresletet arra, hogy korszerű termékek számára jelentsen piacot. A technikai haladás tehát nem magyarázható meg önmagában a liberális piacgazdaság keretei között, és ezért a tervezés sem azonosítható a tervutasításos gazdaságirányítás modelljével. A tervezésnek létezhet a piaccal konform modellje is.

Fukuyama adós marad a neokonzervatív forradalom politikai gazdaságtanának a rekonstrukciójával. A neokonzervatív forradalomnak három jelszava volt: 1. piac - monetarizmus, 2. számítástechnika - mikroelektronika, 3. űrtechnika - csillagháború. A két technikai programnak több köze van az ágazati tervezés modelljéhez, mint a liberális demokrácia piaci eszméjéhez, vagyis a neokonzervatív korszak maga sem érthető meg a liberális demokrácia fogalmi keretei között.

6.) *A politika és a gazdaság viszonyának a problémája* – az alap és felépítmény viszonya újraértékelésének a kérdése. Fukuyama könyvének második legfontosabb

mondanivalója az, hogy a demokrácia nem gazdasági összefüggések következménye, hanem az ember elismerés iránti szükségletének legmegfelelőbb kielégítési formája. A fő filozófiai megállapítása, hogy az elismerésért való harcban, az elismerés iránti vágy kielégítésében nincs egy szemernyi materializmus sem, ez teljes mértékben anyagtalan viszony. Hegel úr-szolga viszony felfogását is azért említi meg, hogy tagadja Marxnak a gazdaság meghatározó szerepére vonatkozó tételét. Hiszen Hegel az úrnak a szolgálával szembeni fölényét az úr erkölcsi felsőbbrendűségével magyarázza. Ugyanilyen alapról bírálja Parsonst és Madisont is, akik a demokratikus formákat a gazdasági igények kielégítésének a következményeiként fogják fel.

Ez a marxizmus alapvető félreértése. Bár Marx szövegéből ez egyértelműen nem derül ki, mert abban a korban az érvelés fő vonulata másfelé irányult, de a gazdaságnak a politikát (felépítményt) meghatározó szerepe nem a szűken vett *gazdasági alrendszer* meghatározó szerepét jelenti a politikai alrendszer vonatkozásában, hanem ellenkezőleg, éppen azt, hogy *a nem gazdasági, politikai alrendszer is sajátos gazdasági funkciót, gazdasági szerepet tölt be*. Az persze igaz, hogy egy politikai-hatalmi akcióban, vagy konstrukcióban nincsen egy szemernyi anyag sem, mert maga ez a létrejött forma az anyag, pontosabban az újratermelés sajátos formája, társadalmi-gazdasági alakulata. (Arisztotelészt is meghaladjuk azzal, hogy a formát és az anyagot azonosítjuk.) Az elismerés maga pedig éppen az anyagi források összességével való ellátottságot jelenti. A hegeli úr-szolga viszonyt is csak úgy lehet helyesen (a szó modern értelmében vett marxista alapon) értelmezni, ha felismerjük, hogy az "úr" azzal, hogy a "szolgákat" az erőszak révén megszerezte, sajátos gazdasági funkciót betöltő politikai- gazdasági alakulatot hozott létre. Filozófiai szempontból itt az a fontos, hogy nemcsak a "szolgákat" tekintjük olyanoknak, akik gazdasági szerepet töltenek be, hanem magát az "urat" is, azaz az úr és a szolgák egységét, *közös (!)* szervezetét. A valóságos elismerés pontosan akkor valósul meg, ha ez a gazdasági szervezet az úr és a szolgák számára *egyaránt* hasznosként jelenik meg. Parsons és Madison nem azért bírálhatók, mert összefüggést kerestek a gazdasági szerkezet és a demokratikus politikai intézményrendszer között, hanem azért, mert a politikai intézményrendszer szerkezetét a gazdaságból mint sajátos alrendszerből akarták levezetni (!), ahelyett, hogy a demokratikus politikai intézményrendszert *önmagában is* mint gazdasági szervezetet kezelték volna.

A törvények betartásakor látszólag nem jelenik meg közvetlenül materiális érdek. De a törvények betartása és betartatása maga is gazdasági, tehát materiális célt szolgál, hiszen enélkül nincs *rend*, és rend nélkül pedig nincs újatermelés. Továbbá a törvények betartásához tekintélyre, s így e tekintély elismerésére is szükség van. Következésképpen az elismerés iránti vágy nem öncél, nemcsak pszichológiai szükséglet, hanem a társadalom és a gazdaság működtetésének egy sajátos funkciója. Vagyis abból, hogy *nem közvetlenül* anyagi cél elérésére irányul az elismerés kivívása, nem következik, hogy ne lenne *objektív* szerepe. Az elismerés (vagy tekintély) maga is társadalmi funkció. Tehát Fukuyama téved, amikor szubjektivizálja a *thümosz-t*. (Az amerikai polgárháború kapcsán Fukuyama szintén Lincoln elnök morális és vallási motivációjára vezeti vissza az Északnak a Dél ellen folytatott háborúját. Holott a törvény betartatására vonatkozó elszántság nagyon is evilági és "földi" szerepvállalás. Nem is beszélve arról, hogy az Észak háborúja egyszersmind a mezőgazdaság gépesítésére alkalmas technikának a Délre történő rákényszerítését is jelentette, amellyel a rabszolgaság ténylegesen kiválthatóvá vált, miközben piacot nyitott az északi gépipar számára.) Az az állítás, hogy a politika maga is gazdasági szervezeti forma, azonos azzal az állítással, hogy a tekintély (az elismerés iránti vágy) a törvényes rend működésének szükségszerű eleme. Márpedig a tekintély ilyen módon való elismerése túlmutat a liberális demokrácia fogalomkörén.

7.) *A filozófiatörténeti közelítés problémája.* Platónnál valóban három lélekrészt találunk: a vágyat, az akaratot (indulatot) és az észet. Ezeknek a lélekrészeknek megfelelően három egymás fölé rendelt társadalmi csoportot: az iparosokét, a katonákét (örökét) és a filozófusokét. Mármost Fukuyama úgy értelmezi ezt a szerkezetet, mintha az ész az egyébként vágyakkal is rendelkező iparosok csoportjában működne, és a *thümosz* (az indulat vagy akarat) a katonák csoportjában hatna. Ez súlyos értelmezési zavar. Ugyanis a három lélekrész és az ennek megfelelő három osztály modern nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy három (és nem két) *alrendszer* van a társadalomnak. Fukuyama azért követi el ezt az erőszakot Platónon, mert a modern társadalmat csak két alrendszerben tudja elképzelni: a piaci és a politikai demokratikus alrendszerben. Az igazság ezzel szemben az, hogy a modern társadalomban is három alrendszer létezik: a piaci; a politikai demokratikus és az osztálypárt. Ez utóbbiról Fukuyama tételesen nem tudhat, de azok az utalásai, amelyek a NATO fokozott szerepére, vagy a Japán egypártrendszerű társadalmi modelljére, vagy a globalizációra vonatkoznak, lehetővé tennék számára is, hogy Platón olvasatának zavarát elkerülje. Nyilvánvaló ugyanis, hogy

a különböző demokratikus pártok egyaránt a NATO iránti elkötelezettség alapján működnek, és az is nyilvánvaló, hogy Japánban a tervezés szervezeti formája, mint elkülönült alrendszer kirajzolódik. Azt külön említenem sem kell már, hogy nemcsak a legalsó, hanem mind a három alrendszer sajátos gazdasági funkcióval rendelkezik.

Az angol liberalizmus és a klasszikus német filozófia ütköztetése is eredményesebb lett volna, ha Fukuyama nem menne el szóltanul amellett a tény mellett, hogy Hegelnél is három szint létezik: tézis, antitézis, szintézis.

8.) *A politikai szerkezet problémája.* Fukuyama ezzel kapcsolatban egyrészt elismétli a liberális közhelyet a hatalom megosztásáról, másrészt azt (és ez már nem közhely), hogy a liberalizmusnak az a természete, hogy nem figyel az egyéni tevékenység tartalmi oldalára, és harmadrészt azt, hogy a megalothümikus indulatokat racionalizálni szükséges. Ez utóbbival kapcsolatban csak azt jegyzem meg, hogy Fukuyama nem veszi észre, hogy ellentmondásba keveredik, amennyiben egyidejűleg kívánja a racionalizálást és tagadja a politika gazdasági természetét. A liberalizmus és a demokrácia megkülönböztetésével kapcsolatban csak a gazdaság és a politika kettősségéig jut el.

A politikai szerkezet korszerű elemzése ott kezdődik, ahol Fukuyama abbahagyja. A különböző alrendszerek ugyanis nem az antropológiai-pszichológiai szükségletek szerint épülnek fel. A liberalizmus a törvény betartása és alkalmazása. A demokrácia ebből a szempontból nemcsak egy kiegészítő "eszme", hanem a törvény alkalmazásához szükséges kiegészítő mechanizmus. Ugyanis a demokrácia azt a feladatot látja el, hogy *láthatóvá* tegye azt a társadalmi környezetet, amelyben a törvényt helyesen alkalmazni kell. Demokrácia nélkül ugyanis nem működhet jól a liberalizmus jegyében alkalmazott törvény. A demokrácia teszi *láthatóvá* az "egyéni cselekvés" tartalmát (pluralizmus!), ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a "formai" törvény szempontjából meg lehessen ítélni. A demokráciának tehát nem a törvény megalkotása a fő funkciója, hanem a törvény végrehajtásának a biztosítása. A liberalizmus eszméjét meg kellett haladni ahhoz, hogy érvényesüljön. A liberális demokrácia elsősorban nem liberális, hanem demokratikus. (Érdekes történelmi példa a liberalizmus és a demokrácia ellentétére és egységére Gandhi felszabadító mozgalma.)

A politikai szerkezetre vonatkozó észrevétel tehát abban foglalható össze, hogy a liberalizmus és a demokrácia az egységes *államigazgatás* egymást kiegészítő részterületei, amelyekhez hozzátartozik a korábban tárgyalt "történelem iránya" is, konkrét középtávú programok formájában. Az államigazgatási célszerűség az, ami

uralkodik, és nem *a thümosz*. Ez viszont a szabadság korlátozását jelenti abban az értelemben, hogy *a rossz* választásának a szabadsága megszűnik!

9.) *A munka thümotikus jellegének a problémája*. Fukuyama nagyon helyesen felveti, hogy a munka nem csak az ökonómia szűk szférájába tartozik, hanem az ember politikai (tudati) célból is végezhet munkát. Megemlíti Max Weber fő gondolatát, amely szerint a protestáns etika a hivatástudatot vallási alapon előíró eszméje határozza meg azt az irányt, amelyen a tőkés fejlődés azután kibontakozhatott. (Ez az én gondolati rendszeremben ahhoz a következtetéshez vezet, hogy maga a vallás is gazdasági-szervezeti formaként fogható fel.) Csak azt az "apróságot" hagyja Fukuyama figyelmen kívül, hogy ez a tőkés munkaadók magatartását motiválja/motiválta. A közvetlenül munkát végző tömegek számára a munka nem hivatás, vagy *thümosz*, hanem gazdasági, vagy gazdaságon kívüli kényszer. És így az ő számukra nem a munka thümotikus eredetű, hanem a munka alóli felszabadulás az. Ez utóbbi azonban nem a liberális demokrácia, hanem a szocializmus fogalmkörébe tartozik.

10.) *A nemzetközi politikai rendszer problémája*. Már beszéltem arról, hogy Fukuyama "forradalmi provokálás" révén a liberális demokráciát kívánja az egész világon elterjeszteni. Ennek az a fő hibája, hogy nem pusztán a liberális demokrácia az, ami az amerikai társadalmi- gazdasági rendszert ténylegesen jellemzi. A liberális demokrácia "forradalmi provokálása" a platóni értelemben vett "ész" elleni támadást jelenti, amit ha komolyan veszünk, a világ szétesését idézzük elő.

A liberális, demokratikus offenzíva mögött egy mélyebb probléma rejtőzik, amit Fukuyama megkerül. Nevezetesen az, hogy az új világrend egyoldalúan csak egy, vagy néhány nagyhatalomnak a világ többi országa fölötti uralmát jelenti-e – annak a mintájára, ahogy a Szovjetunió is "harmadik Róma" akart lenni, vagy pedig az internacionalizmus jegyében minden kulturális érték megkapja az őt ténylegesen megillető helyett világméreteket? Egy harmadosztályú teljesítményű amerikai irányzat ne uralkodjon egy másodosztályú japán, vagy egy első osztályú európai irányzat fölött csak azért, mert amerikai. Nemzetközi méreteket is a teljesítmények igazságos hierarchiáját kell tudni megteremteni. Fukuyama "offenzívája" a nagyhatalmi státusz amerikai változata szintjén reked meg, de ez még a hidegháborús logika. Az új világrend azonban csak az értékek, a kultúrák és nem országok hierarchiája lehet.

Fukuyama helyesen állapítja meg, hogy a hidegháború utáni világhelyzetet a globalizálódás és a nemzeti, regionális identitásért való harc kettőssége jellemzi

leginkább. De a nacionalizmus kérdését elintézi azzal, hogy ez is *a thümosz* egy sajátos megnyilvánulása. Holott a nemzeti, regionális elismerésre való törekvések arra irányulnak, hogy a világméreteken is hasznosítható kulturális értékek megkapják az őket megillető helyet az új világrendben az amerikai hegemonia keretei között, vagy e hegemonia ellenére. Fukuyama azért ragad le az amerikai nagyhatalmi státusz logikájánál, mert *a thümosz*-t csak pszichológiailag tudja értelmezni és nem mint a célszerűség eszközt.

11.) *A liberális demokrácia baloldali kritikájának a problémája.* Fukuyama az egyenlőség szempontjából tényleg csak azt a területet emeli ki, amelyik valóban megoldható a liberális demokrácia keretei között: a mozgássérültekhez való alkalmazkodás, az ökológiai törekvések figyelembe vétele, a nőmozgalmak integrálása stb. De az olyan szocialista eredetű programok, mint a munka alól való felszabadulás (a kizsákmányolás megszüntetése), vagy a társadalom közösségi megszervezése a könyvben figyelmen kívül marad. Márpedig a fejlett nyugati társadalmakban – nem utolsósorban a neokonzervatív forradalom nyomán – egyrészt az automatizálásra való áttérés megkezdése révén a "munka felszabadításának" a programjára tértek át, amint erről ebben a cikkben is már beszéltem. Másrészt az információs társadalom technikai és társadalmi feltételeinek a megteremtése révén (pl. a habermasi kommunikáció) – meghaladva egyebek mellett a hayeki horizontot – globális méreteken is közösségileg lehet a társadalmat megszervezni, a viszonylag elkülönülten termelő gazdasági egységeket az újratermelés szintjén gazdasági szervezeti szinten összefogni, marxista nyelven társadalmasítani. Egyszóval, az információs társadalom képlete meghaladja a liberális demokrácia fogalmkörét, és a közösségi társadalom irányába mutat.

12.) *A liberális demokrácia jobboldali kritikájának a problémája.* Fukuyama úgy értelmezi Nietzschét, mint aki a demokratikus mozgalomban résztvevő tömegeket lenézi, és az arisztokratikus erényeket kívánja vissza. Holott a nietzschei üzenet tartalma az, hogy a forradalmi lázadástól leválassza annak az öncélúvá is válható eltorzulását, és a *forradalom eredményét* állítja szembe a forradalomnak az eredmény elérésére irányuló folyamatával, Fukuyamát olvasva kiderül, hogy megoldhatatlannak tűnik számára, hogy a viszonylagos polgári jólétet elért ember hogyan valósíthatja meg önmagát, hogyan tehet szert nemes erényekre, ha nincs miért harcolnia. Ez valóban nem oldható meg a liberális demokrácia keretei között. Az embereket ugyanis valóban rá lehet bírni arra, hogy az igazság oldalán maradjanak – és ne az igazság ellen harcoljanak, ha érte nem lehet –

azzal, hogy mindenkit *bevonnak* a társadalom ügyeinek az intézésébe! Ennek a modellnek a neve pedig demokratikus centralizmus. Ha mindenkit bevonnak a hatalomba való részvételbe, akkor nem érdekelték az emberek a hatalom elleni harcban, nem szorulnak arra, hogy "haszontalan" dolgokkal töltsék az idejüket, és arra sem, hogy rossz ösztöneikre hallgatva háborús pszichózisba kerüljenek, mert ezek nélkül is nemes erényeket fejleszhetnek ki magukban. Fukuyamának igaza van abban, hogy az önmegvalósítás a gazdasági szférába kerül, de ennek az az ára, hogy a gazdaság megszűnik külön "szféra" (alrendszer) lenni, a gazdasági és a politikai alrendszer eggyé válik, a gazdaság politizálódik.

III.

Összefoglalásképpen még egyszer megfogalmazom Fukuyama könyvére vonatkozó kritikám fő irányát.

a) A történelem végére (és irányára) vonatkozó tétel érvényes, de ellentmond a liberális demokrácia eszméjének, mert a liberális demokrácia gyakorlata és elmélete ellentmond egymásnak.

b) A világ egységes kormányzása nem azonos az amerikai hegemoniával, mert a globalizáció internacionalizmust jelent, vagyis a nagyhatalmi politika megszűnését. Ez a "történelem vége"!

c) A filozófiatörténeti örökségben nem szabad önkényesen tallózni sem irányzatok között, sem egy-egy szerzőn belül. A "történelem iránya" éppen azt jelenti, hogy a filozófiatörténeti hagyomány az "önmozgása" révén fejlődik tovább, a belső ellentmondásaitól hajtva.

d) Fukuyama a rendszerváltás Hegelje, de ezzel azt akarom mondani, hogy lehetséges a rendszerváltás elméletének marxi szintű "szellemi újraalkotása" is.

Samuel Bowles - Robert Boyer:

Egy bérvezérelt foglalkoztatási rezsim: jövedelemelosztás, munkafegyelem és
aggregát kereslet a jóléti kapitalizmusban
II. rész*

IV. A munka kereslete: bérvezérelt és klasszikus rezsimek

A munkakereslet egyszerűen megkaphatjuk, ha az áruk és szolgáltatások iránti összkeresletet osztjuk a munka átlagtermelékenységével, vagy ami ezzel egyenértékű: a foglalkoztatás olyan szintjével, amely mellett az áruk iránti többletkereslet zéró. Az aggregált munkakereslet lehető legegyszerűbb modellezése céljából feltesszük, hogy a tőkések összes jövedelmüket (profitjukat) megtakarítják és a munkások minden jövedelmüket elfogyasztják, akár foglalkoztatottak, akár nem. Így a fogyasztási kereslet éppen egyenlő a bérköltséggel, wh -val, plusz az összes munkanélküli biztosítási kiadásokkal, $(1-h)w_u$ -val. Az egyszerűség kedvéért eltekintünk a nettó exporttól, a szándékolt beruházásokat, i -t exogénnek tekintjük és feltesszük, hogy a kormányzati hitelfelvétel egyenlő a munkanélküli segéllyel össze nem függő kormányzati kiadások automatikus kölcsönfinanszírozásával, b -vel, plusz a munkanélkülieket célzó összes transzferrel. Így következőképp fejezhetjük ki az összes kibocsátás és az összes kereslet egyenlőségét, vagy másképpen szólva az aggregált kereslet egyensúlyi feltételét (ADE): az összkínálat egyenlő a magánúton finanszírozott fogyasztás, plusz társadalmilag finanszírozott fogyasztás, plusz autonóm kormányzati kölcsönfelvétel és beruházás:

$$qeh = wh + (1-h)w_u + b + i \quad (27)$$

amelynek alapján a munkakeresletet a következő formában írhatjuk fel implicit függvényként:

$$h = \{wh + (1-h)w_u + b + i\} / qe, \quad (28)$$

vagy az ismertebb

$$h(qe - w) - \{b + (1-h)w_u\} = I \quad (29)$$

formában, amely egyszerűen csak megismétlése az ADE-feltételnek, amely szerint a magánmegtakarítás mínusz kormányzati kölcsönfelvétel egyenlő a beruházások összegével.²⁴

* A tanulmány első fele a *Fordulat* 1994 / tavasz, 42-57. oldalakon olvasható (*A szerk.*)

²⁴ Az e feltétel által meghatározott függvény azonos a 4. fejezetben (lásd. *Fordulat*, 1993 / tél, pp. 46-78 – *A szerk.*) található IS-függvénnyel, kivéve természetesen azt, hogy a jelenlegi megfogalmazásában a hangsúly a munkatermelékenység endogén meghatározottságán van, nem pedig a beruházáson. Továbbá, de kevésbé lényeges módon, a mi formulánk tartalmazza az endogén kormányzati kölcsönfelvételeket és költségeiket is.

Vajon a foglalkoztatás egyensúlyi szintje csökken, vagy nő-e a reálbérrel? E kérdésre a választ a munkakeresleti görbe meredeksége adja meg, ami az ADE-feltétel teljes differenciálásával a következő:

$$\frac{dw^*}{dw} = h \frac{1 - qe'(1 - h)}{qe - w + w_u - qhe'(w - w_u)}. \quad (30)$$

Mivel a beruházási és az exportkereslet exogén módon határozódik meg, a munkakeresleti függvény meredeksége meghatározható abból a feltételből is, hogy a munkakeresleti függvény mellett az s nettó megtakarításnak állandónak kell lennie, azaz:

$$s_w dw + s_h dh^* = 0, \quad (31)$$

ahol s_w és s_h a nettó megtakarításoknak a berrátára illetve a foglalkoztatási rátára vonatkozó parciális deriváltjai.²⁵ A (31)-ből világos, hogy

$$\frac{dh^*}{dw} = -\frac{s_w}{s_h}. \quad (32)$$

A dh^*/dw számlálója felismerhető: mivel minden profitot megtakarítanak, ez egyszerűen a bérváltozás összprofitra gyakorolt hatásának ellentettje, miként az a (23)-ból meghatározható. Ahol a berráta olyan, amelyik h adott szintje mellett maximalizálja a profitot, ott s_w definíció szerint zéró lesz. Ezért az ADE-függvény függőleges lesz ott, ahol metszi a $w_{r \max}$ -függvényt. A $w_{r \max}$ felett a bér növekedésének hatása a profitra és így a megtakarításokra negatív, a számlálója pedig pozitív. Mivel a cég bérmeghatározódási-függvénye, $w^*(h)$ a $w_{r \max}$ felett helyezkedik el, kivéve a foglalkoztatás valószínűtlenül alacsony szintjeit (h kisebb, mint a profithányad) a h változásának megfigyelhető tartományában a számlálót pozitívnak tekinthetjük.

Az ADE-függvény meredeksége ezért a nevezőtől függ, ami a nettó megtakarításoknak a foglalkoztatásra vonatkozó deriváltja. Amint láthatjuk, ez h változásának a kormányzati kölcsönfelvételekre és a profitokra gyakorolt hatásából tevődik össze (ami azután a foglalkoztatás szintjétől és a magas foglalkoztatás melletti profitcsökkenés intenzitásától függ).

Az ADE-függvény meredeksége, s ezért egy bérvezérelt foglalkoztatási rezsim lehetősége ily módon kritikus mértékben a munkakiaknázási folyamattól függ. Ha a munkaintenzitás hatása kicsi, és ha h alacsony és w_u nagy, akkor az ADE-függvény felfelé emelkedő lesz: a bér növekedése csökkenteni fogja a megtakarításokat és a

²⁵ Ugyanez az eredmény vezethető le egyszerűen a (27)-es ADE-függvény w -re és h -ra vonatkozó teljes differenciálásával, számításba véve mindkettő változásának hatását a w_c -re.

jövedelem, illetve a költsékezés közötti egyensúly helyreállítása a foglalkoztató növekedését igényli – ami jelen feltételek mellett a megtakarításokat fogja növelni.

Ennek ellenére, ha a munkaintenzitás hatása nagy, és, ha a foglalkoztatás maga és a szociális bér kicsi, akkor a foglalkoztatás növekedése csökkentheti – nem pedig növeli – a megtakarításokat (a teljes foglalkoztatás melletti profitcsökkenés miatt). Ebben az esetben a megtakarítások csökkenését, amit a bér kismértékű növekedése okozott csak a foglalkoztatás zsugorodása tudja ellensúlyozni (ami a megtakarítások növekedését fogja kiváltani). Ezért a dh^*/dw negatív lesz és profitvezérelt foglalkoztatási rezsim alakul ki.

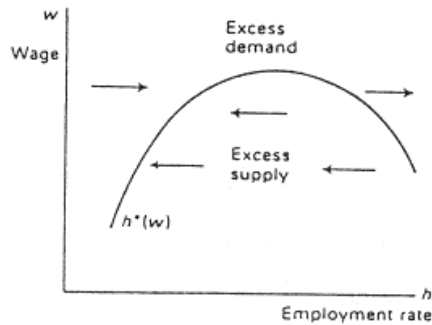
Az ADE-függvény meredeksége ezért a foglalkoztatási rezsim természete nemcsak az intenzitás hatásának az egy órára jutó profit hatásához viszonyított erősségétől függ, hanem a foglalkoztatás szintjétől is. Valójában, ahogyan h növekszik, az egy órára jutó profit hatása, $(qe-w)$, a zéróhoz tart (ahogyan eléri a reprodukálhatósági határt) és $\{-qhe'(w-w_u)\}$ intenzitási hatás fog érvényesülni. Ennek eredményeként a magas foglalkoztatási szint szükségképpen kizár egy bérvezérelt foglalkoztatási rezsimet, bármilyen legyen is a kiaknázási-függvény alakja, mindaddig, amíg mind e' , mind pedig $(w-w_u)$ pozitív.²⁶ Ezért a foglalkoztatási szint növekedése önmagában aláássa a bérvezérelt foglalkoztatási rezsimet.

Eddigi eredményeinket ezért (24) és (28) felhasználásával összegezzük, úgy, hogy a (h,w) teret többletkeresleti és túlkínálati tartományra osztjuk. Csak a gazdaságilag releváns w feletti tartományt figyelembe véve az eredményt a 4. ábra mutatja. A cég egyensúlyának környezetében a bér növekedése csökkenti a profitot, ezzel csökkenti a megtakarításokat és többletkeresletet idéz elő.²⁷ Ezért a $h^*(w)$ feletti minden pontot többletkereslet jellemez, és fordítva.

Meghatároztuk a különböző foglalkoztatási rezsimek jellemzőit, de nem vizsgáltuk sem az eredményül kapott egyensúly stabilitását, sem a keresletmenedzsment, sem a foglalkoztatási politika hatékonyságának szorosan kapcsolódó kérdését. Most ezeket fogjuk áttekinteni.

²⁶ Egy bérvezérelt rezsimnek klasszikus rezsimmé való alakulása h olyan szintjénél következik be, amelynél a reprodukálhatósági feltétel veszélybe kerül.

²⁷ Ez megerősítést kaphat $w^*(h)$ és $w_{r\max}$ -nak a 3. ábrán látható viszonyával a profithányadot meghaladó foglalkoztatási szintnél.

4. ábra: A termékpiac megtisztulása és a munka kereslete*

V. Együttes egyensúly: a bérvezérelt foglalkoztatás-politika ellentmondásai

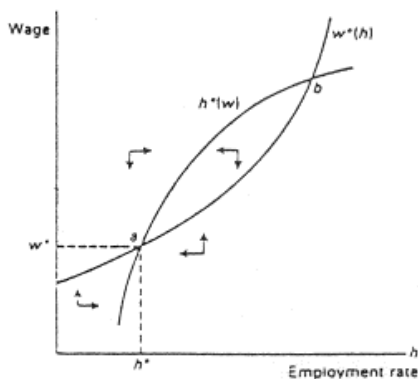
Az együttes egyensúly az aggregát kereslet és az általános munkakiaknázási egyensúly meglétét követeli meg. A piacmegtisztulási függvényt átrendezve w -re és ezt $w^*(h)$ -val egyenlővé téve,

$$w^*(h) = w^* = qe^* - (i + b) / h^* - w_u(1 - h^*) / h^* \quad (33)$$

GLEE

ADE

amely azon követelményként értelmezhető, hogy a cég költségminimalizáló bére legyen egyenlő az egy órára jutó kibocsátás azon részével, amelyet fogyasztási kereslet formájában nem igényelnek a munkanélküliek, plusz az autonóm beruházások és az autonóm kormányzati hitelfelvételek.

5. ábra: Bérvezérelt foglalkoztatási rezsim

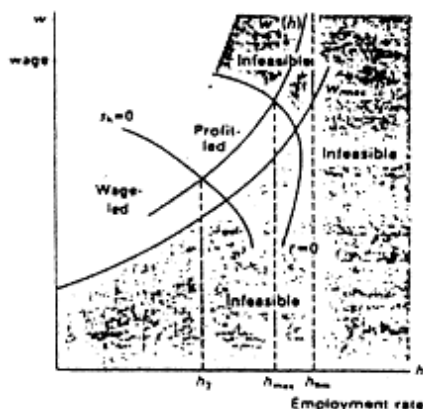
Az 5. ábra egy bérvezérelt foglalkoztatási rezsim együttes egyensúlyát mutatja. A nyilak a dinamikus előfeltevéseinken alapuló alkalmazkodás irányait jelzik: a

* A nyilak a foglalkoztatási rátának a túlkereslet és a túlkínálat nyomására bekövetkező dinamikus alkalmazkodásának irányát mutatja.

foglalkoztatás a termékpiacokon kialakuló többletkereslet esetén nő, a bér pedig a $w^*(h)$ alatti bérrátánál nő. Ezért a egy stabil egyensúly.²⁸

Vizsgáljuk most meg a 6. ábra ezzel ellentétes, klasszikus foglalkoztatási rezsimjét. Mivel – mint már láttuk – a bér növekedése növeli a többletkeresletet, a bér egy kis elmozdulása egyensúlyi értéke fölé a foglalkoztatás növekedését fogja kiváltani. Mi azonban a (30) számlálójának a teljes foglalkoztatás esetére felvett előjeléből tudjuk, hogy a foglalkoztatás növekedése csökkenti a megtakarításokat, tovább növelve a többletkeresletet. A b egyensúly egyértelműen instabil.

A megtakarításokra és a beruházásokra vonatkozó előfeltevéseink mellett a bérvézérelt és a klasszikus rezsimek közötti határ az a pont, amelynél a dh^*/dw nevezője, $-s_h$ előjelet vált. Felinhatjuk azon pontok mértani helyét, amelyekre $-s_h = 0$; az egy órára jutó profit hatása, a munkaintenzitás hatása és a kormányzat hitelfelvételének hatása éppen ellensúlyozzák egymást úgy, hogy a foglalkoztatás változásai nem érintik a megtakarításokat. Ezt nevezhetjük a "rezsimelemozdulás mértani helyének". A gazdaságilag releváns, $w_{r\max}$ feletti tartományban a rezsimelemozdulás mértani helye negatív meredekségűként mutatható be, azon egyszerű oknál fogva, hogy minél alacsonyabb a bér, annál nagyobb lesz az egy órai profit hatása, és ezért sokkal valószínűbb lesz az, hogy a foglalkoztatás növekedése növeli a megtakarításokat.

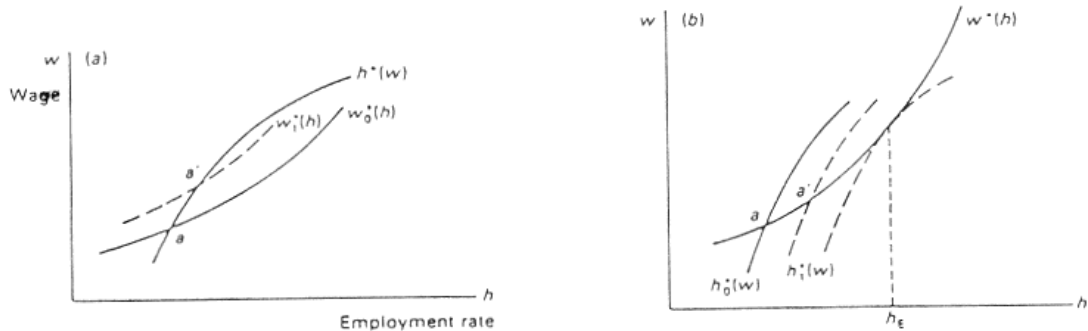
6. ábra: Bérvézérelt, profitvezérelt és megvalósíthatatlan rezsimek

Miként a 6. ábrából látható, az $s_h = 0$ mértani hely a reprodukálhatósági korláttal és a $w_{r\max}$ függvényvel együtt a (w, h) teret négy szegmensre osztja: egy stabil bérvézérelt foglalkoztatási rezsimre, egy instabil klasszikus foglalkoztatási rezsimre és két olyan rezsimre amelyek megvalósíthatatlanok, mivel a versengő cégek nem állapíthatnak meg

²⁸ Amint az 5. ábrából világos, egy b, instabil bérvézérelt foglalkoztatási rezsime szintén létezhet, $h^*(w)$ és $w^*(h)$ relatív meredekségétől függően. A modell stabilitási tulajdonságainak egy technikailag kidolgozottabb tárgyalása nem sok célt szolgálna itt.

olyan bért, amely kellően alacsony az e tartományban való működéshez. A következőkben figyelmen kívül hagyjuk a megvalósíthatatlan rezsimeket.

A bérvezérelt és a klasszikus foglalkoztatási egyensúly közötti h_z határ a rezsim-eltolódás mértani helyének és a bérmeghatározódási-függvény metszéspontja. A rezsim-eltolódás mértani helye és a három foglalkoztatási határt – a (h_z) rezsim-eltolódási határt, a (h_{\max}) reprodukálhatósági határt és a (h_{\lim}) bérrobbanási határt – a 6. ábra mutatja.

7/a-b. ábra: Egy stabil bérvezérelt foglalkoztatási rezsim két tulajdonsága: a) adott aggregát kereslet mellett a bérfüggvény felfelé tolódása növeli mind a bérek, mind a foglalkoztatás egyensúlyi szintjét; b) az autonóm kiadások növekedése növeli mind a bérek, mind a foglalkoztatás egyensúlyi szintjeit.

Most már abban a helyzetben vagyunk, hogy megvizsgálhatjuk a gazdaságpolitika, az alkuerő és a beruházások eltolódásainak hatását az 5. ábrán felvázolt bérvezérelt foglalkoztatási egyensúlyra. A bérfüggvény autonóm felfelé tolódása – ami a munkások erősödő alkupozíciójának eredménye – jól látható módon növelni fogja, mind az egyensúlyi foglalkoztatást, mind a béreket, ahogyan azt a 7/a. ábra mutatja.

E modellben világos, hogy a kormányzati keresletmenedzsment – ez esetben egyszerűen hitelből finanszírozott költségek – szabályozhatja a foglalkoztatás h^* egyensúlyi szintjét. A (28) egyensúlyi feltétel teljes differenciálása megerősíti a nyilvánvalót: azt, hogy az a stabil egyensúly környezetében $dh^*/db > 0$. Ezért az autonóm hitelfelvétel növekedése jobbra tolja el az aggregált keresleti függvényt, ismét megnövelve; mind a bérek, mind a foglalkoztatás egyensúlyi értékét, miként az a 7/b. ábrán látható.

A reprodukálhatósági feltételből és a bérrobbanási határból tudjuk, hogy a keresletnek ez a bővülése nem produkálhat teljes foglalkoztatás, de két másik korlátba is ütközik. Először, a gazdaság egy stabil, bérvezérelt foglalkoztatási rezsimből egy instabil, klasszikus rezsimbe mozdulhat el, ahol a stabilitási határ a h_z foglalkoztatási határ lesz,

amelynél $s_h=0$, egyensúlyi bérráta mellett. Vagy – másodszer – ha a kereslet kibővülése h_E -n túl nő (a 7. ábrán bemutatott módon), akkor $h(w)$ és $w(h)$ nem metszi egymást, és így olyan munkaviszonyokat és aggregát keresletet alakíthat ki, amelyek mellett nem létezik egyensúly.

Most vizsgáljuk meg a w_u munkanélküliségi biztosítás szintje változásának hatását. Érdekes módon, a $(w - w_u)$ csökkenésével a munkaintenzitási hatás eltűnik, biztosítván ezzel, hogy mindaddig, amíg az egy órai profit pozitív ($eq > w$) a foglalkoztatás növelése növeli a megtakarításokat, és így a foglalkoztatási rezsim bérvezérelt lesz. Valójában ha a munkanélküliség-biztosítás (w_u/w) pótlási rátája egységnyi volna, a dh^*/dw számlálója egyszerűen a qe egy órára jutó kibocsátás. Ez esetben a foglalkoztatás növekedése szükségképpen növeli a nettó megtakarításokat, mivel a fogyasztás egyszerűen egy w konstans; a foglalkoztatás növekedésével a magánfinanszírozású fogyasztás minden növekedését a kormányhitelekből támogatott fogyasztás csökkenése ellensúlyozza. Ezért $w_u = w$ esetén a foglalkoztatási rezsim szükségképpen bérvezérelt a foglalkoztatás bármely szintje mellett, habár az ennek megfelelő munkakeresleti-függvény teljes egészében a w és h értékeinek a nem-reprodukálhatósági tartományába eshet. Így, miközben a magas foglalkoztatási szint sikeres megvalósítása a bérvezérelt foglalkoztatási rezsim fennmaradásával szemben dolgozik, a jóléti állam bővülésének ellentétes hatása van mindaddig, amíg nem szorítja a gazdaságot a nem-reprodukálható tartományba.

A szociális bér növekedése növeli a bármely bér által létrehozott foglalkoztatás szintjét, ha a gazdaság stabil bérvezérelt egyensúlyban van, és fordítva. Ez láthatóvá az ADE-függvénynek h -ra és w_u -ra vonatkozó teljes differenciálásából:

$$\frac{dh^*}{dw_u} = \frac{(1-h)(1+hqe')}{qe - w + w_u - hqe'(w - w_u)} \quad (35)$$

A számlálóban $(1-h)$ egyszerűen a szociális bér növekedésének hatása a kormányzati hitelfelvételre. Visszaemlékezvén arra, hogy $dw_c / dw_u = 1 - h$, látható, hogy $(1-h)(hqe')$ a w_u növekedésének (negatív) hatása a teljes kibocsátásra (ily módon a megtakarításokra) a szociális bérnek a w_c -re gyakorolt hatásán keresztül. Ezért – mint várható volt – a számláló a w_u a nettó megtakarításokra gyakorolt hatásának ellentettje. Mivel a szociális bér növekedésével a kormányzati hitelfelvétel növekszik és az összes kibocsátás (és ezért a magán-megtakarítások) esnek, a számláló határozottan pozitív.

Akár a dh^*/dw esetén a nevező szintúgy meghatározza dh^*/dw_u -t. Világos és nem túl meglepő, hogy a bérvezérelt foglalkoztatási rezsim egyúttal szociális bér-

vezérelt foglalkoztatási rezsimek is. Ennek megfelelően, amikor a nevező negatív (ami profitvezérelt foglalkoztatási rezsimeket von maga után) a szociális bér növekedése csökkenteni fogja a foglalkoztatást.

A szociális bérnek a munkaelvesztés költségének meghatározásában játszott kritikus szerepe miatt a munkanélküli-biztosítás növekedése el fogja tolni, mind a munkakeresleti görbét, mind a bérmeghatározódási görbét. Amint már láttuk, a szociális bér növekedése növeli w^* -t. Ha a gazdaságot stabil bérvézérelt foglalkoztatás jellemzi, az eredmény az egyensúlyi foglalkoztatás és az egyensúlyi reálbér határozott növekedése lesz.

VI. Következtetések

Az aggregát kereslet és a munkafolyamat elemzésének ezen ideiglenes szintézisének főbb analitikai hozzájárulásai az alábbiak lehetnek:

A modell koherens alapot nyújt a magas foglalkoztatás melletti profitcsökkenés értelmezésében és annak megmagyarázásához, hogy miért nem csökken a foglalkoztatás azon szint alá, amelynél minden munkásnak lenne munkája. A foglalkoztatási szint egy korlátjának érdekes következményei vannak, mert a munkafolyamat szervezésének és a bér meghatározásának megváltozása nélkül a teljes foglalkoztatás elérhetetlen lesz, még a leginkább kedvező megtakarítási és beruházási feltételek mellett is. Miközben nem modellezzük a bérek és a munkaintenzitás munkások általi kollektív meghatározását, reprodukálhatósági feltételünk meredekségéből világos, hogy a munkaadók és a munkások részéről megnyilvánuló kollektívabb akció – pl. bérkorlátozás a beruházási garanciák fejében – magasabb foglalkoztatási szintet tesznek lehetővé.²⁹

A modell felhasználásával különbséget tudunk tenni bérvézérelt és klasszikus foglalkoztatási rezsimek között és elemezni tudjuk a rezsimek eltolódásának endogén kialakulását. Szociális bér vezérelte foglalkoztatási rezsimek szintén lehetségesek.

Egy fontos eredmény az, hogy a munkaintenzitás hatásának figyelembe vétele klasszikus eredményt ad – az alacsonyabb bér magasabb tevékenységi színvonallal jár együtt – akár még szélsőséges "keynesiánus" feltételek mellett is, a megtakarításokat, a

²⁹ E tekintetben a 6. fejezetben (lásd a fordítás alapjául szolgáló kötetben: pp. 218-266. – *a szerk.*) vázolt kontrasztra gondolhatunk a szociáldemokrata magas foglalkoztatású gazdaságok és a tőkés magas foglalkoztatású gazdaságok – pl. Japán – között.

beruházást, az exportot és a kormányzat kölcsönfelvételét tekintve. Valójában a foglalkoztatás magas szintje eleve kizárja a bérvezérelt foglalkoztatási rezsimeket, kivéve nagyon magas szintű társadalombiztosítás esetét, ami a szociáldemokrata teljes foglalkoztatási program belsőleg ellentmondásos természetét sugallja. Ezzel szemben bemutattuk, hogy a szociális bér növekedése bérvezérelt foglalkoztatási rezsimeket produkál (alacsony foglalkoztatási szintnél), ami a szociáldemokrata program elemei közötti erősen szimbiotikus viszonyt jelzi. Amikor azonban a magas foglalkoztatási szinteket kombináljuk, a szociális bérek növekedése a profit rátáját zérushoz közelíti, a felhalmozás válságát idézi elő, amennyiben a tőkések profitvárakozása határozza meg a beruházásokat.

Négy meglehetősen drasztikus leegyszerűsítést fogadtunk el a megelőző oldalakon, amelyek veszélyeztetik ezeknek az eredményeknek az értelmezését. Az első, hogy a béralku és a munkakiaknázás olyan formáját feltételeztük, amelyben a munkafolyamat társadalmi természetére kevés figyelmet fordítottunk. Ésszerű alternatív megfogalmazások bizonyosan eltérő eredményeket adnának. Különösen érdekes volna a bérmeghatározás és a munkaintenzitás meghatározódásának modellezése kollektívebb feltevések mellett: pl. engedjük meg, hogy a munkások nemcsak változtatják a munkaerőfeszítést, hanem a sztrájkok révén be is váltják azt a fenyegetést, hogy teljesen megvonják munkájukat a munkaadótól; illetve engedjük meg, hogy a munkaadók felismerik, hogy a bár formálisan autonóm minden bérmegállapodás, az egyik mégis befolyásolja a másikat.³⁰ Gyümölcsöző volna megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy különböző munkakiaknázási rezsimek együtt létezhetnek, esetleg a szegmentált munkapiacok összefüggésében. (Erről lásd Zylberberg és Perrot-Dormont (1986))

Másodszor mellőztük az adókat úgy, hogy lehetővé tettük a szociális bérváltozás hatásának vizsgálatát a munka intenzitására és a termékpiac megtisztulására anélkül, hogy ezzel egyidejűleg számolnunk kellett volna az adóknak a munkás jövedelmére és a munkahely elvesztések költségére gyakorolt hatásával. Noha az endogén kormányzati hitelfelvételnek a munkanélküliségi rátával való együttmozgása kétségtelenül fontos jellemzője a valódi tőkés gazdaságoknak, az adóknak a modellbe történő beépítése az eredmények gazdagabb sorát hozná létre. Például, ha minden szociális bér-költséget a munkások jövedelmére kivetett adókból finanszíroznák ahelyett, hogy kormányzati

³⁰ Ez a sztrájktevékenység modelljének integrálását jelentené a Bowles és Schor (1987) által kifejtett elvek sönt, egy kölcsönösen összefüggő bérmeghatározódási függvénnyel együtt, majd ezután e bér- és intenzitás-meghatározódási függvény kombinálását az aggregát kereslet keletkezésével.

hitelfeltétellel fedeznék, a jóléti állam bővülésének ezen aspektusa teljes egészében a munkakiaknázási folyamatban jelenne meg, nem pedig az aggregát kereslet keletkezésében (ahogy ennek védelmezői állítják), sem pedig annak a munka kínálatára gyakorolt hatásán keresztül (miként bírálói sugallják), hanem a bérről és munkáról folyó osztályalkura gyakorolt hatásán keresztül.

Harmadszor, mind a beruházásokat, mind az exportkeresletet exogén módon határoztuk meg; ezeket azonban nyilvánvalóan részben magának a bérköltségnek a mozgásai határozzák meg, amelyre mi is koncentráltunk. Reprodukálhatósági feltételünket részben a negatív profitok esetén valószínűtlen pozitív beruházás indokolta, ez azonban aligha megfelelő kezelésmód. Ha a beruházást és az exportkeresletet a profithányad és esetleg a gazdasági aktivitás szintje kölcsönösen érzékeny függvényeként kellett volna kifejeznünk, akkor a bérvezérelt és a klasszikus foglalkoztatási rezsimekre vonatkozó bizonyosan eltérő lenne, habár mindkét típusú rezsimek érvényessége és a rezsimek elmozdulásának endogén kialakulása minden bizonnyal megmaradna.

Negyedszer, a klasszikus hipotézis egy szélsőséges formáját alkalmaztuk: a tőkések csak megtakarítanak, a munkások csak fogyasztanak. Egy ezzel homlokegyenest ellenkező megtakarítási hipotézis – pl. a megtakarítások arányosak a jövedelemmel – jelentős mértékben megváltoztatná eredményünket: mivel a megtakarításokat ekkor egyedül a jövedelmi szint határozná meg, nem pedig a jövedelmek szintje és elosztása, a bér növekedése a munkaintenzitási hatáson keresztül működne és szükségszerűen növelné, nem pedig csökkentené a megtakarításokat, ezzel drámaian megváltoztatva az ADE kritikus meredekségének elemzését.³¹

Miközben azt gondoljuk, hogy a modell – még az itt bemutatott radikálisan egyszerű formájában is – megvilágíthatja a háború utáni boomot és annak felbomlását, túl korai volna bármely erős állítás megfogalmazása mindaddig, amíg a fentebb sugallt kibővítések és jelentős mennyiségű empirikus elemzés hiányoznak. Mindamellettt modellünk szempontjaira korlátozva magunkat és ily módon elvonatkoztatva a beruházások döntő szerepétől, munkahipotézisként az alábbiakat mutathatjuk be a boomra és kimúlására vonatkozóan.

³¹ E négy leegyszerűsítő feltevés természetesen aligha kimerítő. Nehéz igazolnunk, hogy tökéletesen elvonatkoztattunk a gazdaság pénzügyi oldalától, különösen amikor az endogén módon generált kormányzati hitelfelvétel hat azokra a hitelfelvételi költségekre, amelyekkel a potenciális beruházók és a fogyasztók találják szembe magukat. Másképpen fogalmazva: az a feltevésünk, hogy a munkaintenzitás exogén módon meghatározott, legjobb esetben is mesterséges kényelmet jelent: a w , e , h és w_u mozgásai alapot adnak a munka kínálatának endogenizálására és így a modell tökéletesítésére.

Különböztessünk meg három fázist!

Az 1950-es években a foglalkoztatás viszonylag alacsony szintjéről indulva bérvezérelt növekedési rezsim alakult ki, lehetővé téve a munkások számára a magas bérek stratégiájának megvalósítását. A szakszervezetek erejének növekedése és a jóléti állam bővülése az 1960-as években a bér-függvény hosszú távú felfelé tolódásához vezetett. Mivel a foglalkoztatási rezsim bérvezérelt volt, a bérek és szociálisbérek részesedése a nettó kibocsátásból az egész periódusban a foglalkoztatási rátával növekedett, de legmarkánsabban az 1960-as években.³² Ezért az osztálykonfliktus egy aggregát kereslet által vezérelt felhalmozási folyamattal jellemezhető, a gazdaságban nem egy zéróösszegű játékként jelent meg – pontosan úgy, ahogyan a keynesiánus modell sugallta. A munkások életszínvonalának jelentős javulása összeegyeztethető volt a folytatólagos gyors növekedéssel és a magas foglalkoztatással.

A második fázisban az eredményezett magas munkakereslet az 1960-as évek folyamán csökkentette a profithányadot, és a foglalkoztatási szintet a rezsimváltási – vagy más néven az instabilitási – határ felé tolta el. Ez azután felerősítette a magas foglalkoztatás melletti makroökonómiai instabilitást és táplálta az ideológiai eltolódást az expanzionista kereslet-oldali politikától a munkásellenes kínálat-oldali és keresletvisszafogó politikához.

Az 1970-1980-as évek restriktív fiskális és monetáris politikái, illetve a munkás- és jóléti állam-ellenes programok sikere átvezettek a harmadik makroökonómiai fázisba. Ezek a politikák csökkentették a munkakeresletet, leszorították a bérmeghatározódási-függvényt és a rezsimeltolódás határát jobbra tolták el. Az eredményezett magasabb szintű munkanélküliség megállította és némely esetekben megfordította a bérhányad emelkedését, és talán helyreállította a bérvezérelt foglalkoztatási rezsimet.

E leírás konzisztens könyvünk empirikus fejezeteivel; a Glyn et. al. (1990) által bemutatott, háború utáni boom megmagyarázásával, az Epstein és Schor (1989) által bemutatott makroökonómiai politikák elemzésével és a Glyn és Rowthorn (1988) által bemutatott magas foglalkoztatású gazdaságok intézményi alapját illető megállapításokkal. Annak bemutatása, hogy ez az, ami valójában történt, és hogy ez az, ami miatt történt, messze túl vinne ezen – lényegileg – elméleti vizsgálódás határain.

³² A mögötte fekvő makroökonómiai modell politikai és intézményi számbavételét, illetve egy profitvezérelt foglalkoztatási rezsimbe való eltolódását lásd in: Bowles (1982).

MŰHELY

Nem említve most a kutatás nyilvánvalóan befejezetlen természetét, számos jelentős, ideiglenes eredmény említhető meg. Általában véve azt találtuk, hogy a munkakiaknázás és a bérmeghatározódás folyamatának endogénné tétele jelentős különbséget jelent a makroökonómiai modellek analitikai struktúrájában. Továbbá az eredményezett modell – a fentebb ajánlott módszernek megfelelően kibővítve – alapot nyújthat egy, a háború utáni boom és annak kimerülése meggyőző történelmi és elméleti magyarázatához. Végül a modell bemutatja, hogy a munka megszervezése és a fizetés meghatározása kulcselemek egy teljes foglalkoztatási stratégia számára; a munka ellenőrzésének rendszerei az elbocsátással való fenyegetésen, a bérmeghatározási rendszerek pedig a munkások közötti versenyen alapulnak, amely ténylegesen kizárja a teljes foglalkoztatást.

(Fordította: Szalai Zoltán)

Irodalom

- Aglietta, M. (1976): *Regulation et crises du capitalisme: les expériences des États-Unis* (Paris: Calmann-Levy). Angol kiadása: *Theory of Capitalist Regulation* (London: New Left Books)
- Armstrong, P.- Glyn, A., - Harrison, J. (1984): *Capitalism since World War II* (London: Fontana)
- Benassy, J. P. (1982): *The Economics of Market Disequilibrium* (New York: Academic)
- Bowles, S. (1982): 'The Post-Keynesian Capitalist Labour Stalemate', *Socialist Review*, 65
- Bowles, S. (1985): 'The Production Process in a Competitive Economy: Walrasian, Marxian and neo-Hobbesian Models', *American Economic Review*, 7511, pp. 16-36.
- Bowles, S., - Gordon, D., - Weisskopf, T. (1983a): *Beyond the Wasteland* (New York: Anchor Press)
- Bowles, S., - Boyer, R. (1988): 'Labor Discipline and Aggregate Demand: A Macroeconomic Model', *American Economic Review*, 7812, pp. 395-400.
- Boyer, R. - Mistral, J. (1978): *Accumulation, Inflation, Crises* (Paris: PUF; bővített kiadás: 1983)
- Epstein, G. - Schor, J. (1989): 'The Divorce of Banca d'Italia and the Italian Treasury: A Case Study of Central Bank Independence', in: Lange, P. - Regini, M.: *The State and Social Regulation: New Perspectives* (Cambridge: CUP) 1990-ben még megjelenés alatt
- Glyn, A. - Rowthorn, B. (1988): 'West-European Unemployment - Corporatism and Structural Change', *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 7812, pp. 194-199.
- Glyn, A. - Hughes, A. - Lipietz, A. - Singh, A. (1990): 'The Rise and Fall of the Golden Age', in: Marglin, S. A. - Schor, J. (ed.s): *The Golden Age of Capitalism* (Oxford: Clarendon Press), pp. 39-125.
- Kahn, L. (1980): 'Bargaining Power, Search Theory, and the Phillips Curve', *Cambridge Journal of Economics*, 4, pp. 233-244.
- Lipietz, A. (1983): *Le Monde enchanté: De la valeur à l'envol inflationniste* (Paris: La Découverte), angol kiadás: *The Enchanted World: Inflation Credit, and the World Crisis* (London: Verso, 1987)
- Maddison, A. (1982): *Phases of Capitalist Development* (Oxford: GUP)
- Malinvaud, E. (1980): *Profitability and Unemployment* (Cambridge: CUP)
- Marglin, S. A. (1974): 'What Do Bosses Do?' *Review of Radical Political Economics*, 612, pp. 60-112, magyarul: 'Mit tesznek a főnökök?', in: *Munka, hatalom, gazdaság. Munkaszociológiai tanulmányok* (Budapest, Társadalomelméleti Kollégium, 1990, pp. 1-47.)
- Naples, M. (1986): 'The Unraveling of the Union-Labour Truce and the U. S. Industrial Productivity Crisis', *Review of Radical Political Economics*, 18/1 és 18/2, pp. 110-131.
- Rebitzer, J. (1987): 'Unemployment, Long-term Employment Relations and Productivity Growth', *Review of Economics and Statistics*, LXII, 4.
- Schor, J. (1985): 'Changes in the Cyclical Pattern of Real Wages: Evidence from Nine Countries, 1955-1980', *Economic Journal*, 95, pp. 452-468.
- Schor, J. (1988): 'Does Work Intensity Respond to Macroeconomic Variables?: Evidence from British Manufacturing, 1970-1986', *Harvard Institute for Economic Research*, vitaanyag, #1379
- Schor, J. - Bowles, S. (1987): 'Employment Rents and the Incidence of Strikes', *Review of Economics and Statistics*, LXII, 4, pp. 433-444.
- Weisskopf, T. (1979): 'Marxian Crisis Theory and the Falling Rate of Profit', *Cambridge Journal of Economics* 314, pp. 341-378.
- Weisskopf, T. - Gordon, D. - Bowles, S. (1983): 'Hearts and Mind: A Social Model of U. S. Productivity Growth', *Brooking Papers on Economic Activity*, 2, pp. 381-450.
- Zylberberg, A. - Perrot-Dormont, P. (1986): 'Flexibilité du marché du travail: analyses en termes de salarie d'efficience', *előadás, AFSE*, szeptember 22-23.

KRÓNIKA

KRÓNIKA

1994. április 26 - november 25.

- április 26. Vértés András beszélt a gazdasági félfordulatról (a Széchenyi István Szakkollégiummal közös előadás).
- május 3. Kopátsy Sándor tartott előadást a gazdaságpolitika lehetőségeiről.
- május 5. A Kollégiumi Gyűlésen a felvételizők közül Firle Réka, Cserepkai Anikó, Káplár Éva, Tószegi Andrea, Forgács Tamás, Hegyesi Béla, Faller Szabolcs, Magi István, Szikszai Szabolcs, Koroncai András, Király Tamás választottak szakkollégistává.
- június 9. Újabb Kollégiumi Gyűlés, amelyen Andor Lászlót igazgatóvá, Fülöp Pétert pedig nevelőtanárrá választották. Seniorok: Bellon Erika, Erdős Mihály, Gallai Sándor, Nagy Lajos.
- augusztus 22-27. TEK-tábor Baján, a Petőfi-szigeten.
Előadást tartottak:
Farkas Beáta: A katolikus egyház és a kapitalizmus (az előadásról összefoglaló jelent meg a Közgazdász-ban);
Gálik Mihály: Liberális média-modell;
Susan Zimmermann: A jóléti állam után;
Szalai Erzsébet: A rendszerváltó elitek;
Andor László: Bretton Woods, avagy a világkapitalizmus.
- szeptember 20. Bemutató est az egyetem újonnan felvett hallgatói felé, Andor László-vetélkedővel.
- szeptember 23-24. "Bretton Woods 1944-1994".
Előadást tartottak:
Nagy Pongrác (Budapest),
Peter Burnham (University of Warwick),
Lőrincné Istvánffy Hajna (BKE),
Szabó-Pelsőczy Miklós (Robert Triffin - Szirák Alapítvány),
Gabriel Palma (University of Cambridge),
Farkas Péter (MTA Világgazdasági Kutatóintézet),
Lóránt Károly (PM Gazdaságpolitikai és Informatikai Intézete),
Kunibert Raffer (Universität Wien),
Lionel Cliffe (University of Leeds),
Janet Bruin (WILPF, Genf)
Szombati Bea (MNB)
Martin Summers (CAFOD, London),
Szombathelyi Ferenc (BKE),
Mandel Miklós (BKE),
Catherine Samary (l'Université Paris).

KRÓNKA

(A konferencián elhangzottakról rövid ismertetés olvasható Nagy Zsuzsa tollából a Fordulat-ban.)

- szeptember 27. A nyitóelőadást az elmúlt év legjobb előadójának választott Z. Karvalics László tartotta a közösségelméletek tárgyában.
- október 4. Balassa Péter beszélt az elit- és a tömegkultúra különbözőségéről.
- október 8-9. Kirándulás, eső, paprikás krumpli, forralt bor, túra stb. a Búbánat-völgyben.
- október 11. Zsolnai László tartott előadást az üzleti etikáról.
- október 12. Kezdetét vette Gervai Pál filmklubja.
- október 14. Teaházi beszélgetés a rendszerváltásról Szalai Erzsébetnél.
- október 21. Fülöp Péter teaháza a pénz közgazdasági szerepéről.
- október 22. TEK-Rajk focikupa: a fiúcsapatok az I. és a III. helyet szerezték meg, a lányok pedig a II. helyet.
- október 25. Jánosi György beszélt az oktatáspolitikai dilemmáiról.
- október 25. Beindult az újabb - az erőszakot bemutató - filmklub.
- november 4. Újabb teaház Szalai Erzsébetnél a "kritikai értelmiség" létéről.
- november 8. A társadalomtudományok jelenlegi állását bemutató előadássorozat első részeként Toronyai Gábor és Braun Róbert mutatták be korunk filozófiáját.
- november 15. Ágh Attila előadása a politikatudomány mai helyzetéről.
- november 16. Beszélgetés Susan Zimmermann-nál a baloldaliságról, Marxról, Keynesről...
- november 21. Az újonnan felvett ifjak bemutatkozó-estje.
- november 22. Kollár Zoltán mutatta be a latin-amerikai államok gazdaságfejlődésének kényszerpályáit.
- november 25. Gallai Sándor teaháza Norvégiáról és az Európai Unióról.
- november 29. Illés Zoltán előadásában a hazai környezetvédelmet elemezte.

A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM
1994. ÉVI
TÁMOGATÓI:

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZ-GAZDA ALAPÍTVÁNY
MAGYAR KÖZGAZDÁSZ ALAPÍTVÁNY
MAGYAR MOZGÓKÉP ALAPÍTVÁNY
MAGYAR NEMZETI BANK
MTA VILÁGGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET
NÉPSZABADSÁG RT.
OTP BANK RT.
PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIA ALAPÍTVÁNY
SOROS ALAPÍTVÁNY

TÁMOGATÁSAIKAT KÖSZÖNJÜK!

FORDULAT 1994 tél

A BKE Társadalomelméleti Kollégiumának
folyóirata

Felelős szerkesztő: Nagy Lajos

Felelős kiadó: Andor László

Lapunk támogatói: Népszabadság Rt.

OTP Bank Rt.

Soros Alapítvány

Készült a Vasas Szakszervezet nyomdájában

150 példányban

Felelős vezető: Sarudi Ferencné

Tanségédlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható!